

THEODORUS BEZA

OPVOLGER VAN CALVIJN

door

Dr. C. van Sliedregt

INHOUD

- 1. Inleiding**
- 2. Beza's jeugdijaren**
- 3. Beza's vorming in Orléans en Bourges**
- 4. Negen jaar Parijs**
- 5. Beza naar Genève**
- 6. Beza in Lausanne**
 - 6.1 Jérôme Bolsec, de predestinatieleer en de Tabula**
 - 6.2 Beza's Confessio**
- 7.1 Beza in Genève**
- 7.2 Het godsdienstgesprek te Poissy**
- 7.3 De berijming van de Psalmen**
- 7.4 Beza als opvolger van Calvijn**
- 7.5 Beza's omvangrijke werkzaamheden**
- 7.6 Arminius ... Beza's leerling**
- 7.7 Beza blijft publiceren... Genève en Heidelberg**
- 7.8 Het godsdienstgesprek in Mömpelgard**
- 7.9 Beza's werk en prediking eind zestiende eeuw**
- 7.10 Beza's levenseinde**

Biografische impressie van Theodorus Beza 1519-1605

1. Inleiding

Er zijn reeds verschillende biografieën over Beza verschenen. Biografen als Baum, Heppe en Geisendorf stonden naar een waarheidsgetrouwe weergave van het leven van Beza en zij zijn daarin, ieder op hun eigen wijze, geslaagd. Dat kan evenwel niet gezegd worden van Beza's eerste biograaf J. Bolsec, die als tegenstander zowel van de leer van de predestinatie als van Beza zelf een partijdig en vertekend beeld heeft gegeven.

Wij willen ons beperken tot een impressie van Beza's leven, enerzijds omdat het in het kader van deze studie niet de bedoeling kan zijn een omvangrijke biografie aan de bestaande biografieën toe te voegen en anderzijds om de lezer juist door een kernachtige beschrijving van Beza's leven en werken spoedig min of meer met hem vertrouwd te maken.

Uiteraard zullen er dingen gezegd worden, die bij anderen zijn terug te vinden. Niettemin beogen wij door een eigen 'compositie' een originele, biografische bijdrage te leveren.

We willen Beza van verschillende kanten belichten. We zien hem als mens, classicus, dichter, theoloog, leraar, schrijver, diplomaat, prediker en pastor. Zijn veelzijdigheid springt daarbij in het oog.

Het is bepaald indrukwekkend wat Beza gepubliceerd heeft.¹ De door hem geschreven werken worden in chronologische volgorde in deze impressie verwerkt. De werken ontvangen dan namelijk duidelijk hun plaats in een bepaalde periode van Beza's leven en er worden soms verhelderende of belangwekkende opmerkingen aan toegevoegd, die in de Bibliografie ontbreken of zeer onopvallend vermeld worden.

Een enkele keer wordt, in het belang van deze studie, op bepaalde bibliografische gegevens kort ingegaan. Zo wordt duidelijk in welke tijd Beza één en ander geschreven heeft. Mede daardoor krijgen we zicht op de 'hele' Beza, zowel in zijn leven als in zijn werken.

Hoewel bij deze werkwijze het gevaar bestaat dat een 'opsomming van werken' afbreuk doet aan de leesbaarheid van deze biografische impressie, heb ik me vanwege het belang van een goede beeldvorming ingespannen om Beza's werken zeer beknopt, maar wel duidelijk en doeltreffend, in zijn levensverhaal op te nemen.

2. Beza's jeugdijaren

Beza's geboorteplaats Vezelay in Frankrijk ligt nog steeds even schilderachtig als in de zestiende eeuw op een heuvel in het Bourgondische landschap. Wie Vezelay nadert, ziet verschillende kerktorens. Naast de 'Saint-Père', een kerk uit de twaalfde eeuw met een indrukwekkend gotisch portaal, is daar de grootse 'Basilique de la Madeleine' met een interieuroppervlakte van 110 meter. Beide kerken zijn er het sprekende bewijs van dat het Rooms-katholicisme Vezelay en omgeving eeuwenlang, tot op de dag van vandaag heeft gestempeld.

Aan een smalle straat in Vezelay ligt Beza's geboortehuis, waarin hij op 24 juni 1519 als zevende kind en derde zoon uit het huwelijk van Pierre de Bèze en Maria Bourdelot werd geboren. Beza's vader stamde uit een rijk en aanzienlijk Bourgondisch adellijk geslacht. Hij vervulde als baljuw van de koning te Vezelay een vooraanstaande post en trad als zodanig vrij autoritair op. Beza's moeder daarentegen was een behulpzame vrouw. Volgens Heppe had zij iets van een diacones. Hoewel Beza slechts zijn eerste levensjaren in Vezelay doorbracht, wordt later op het titelblad van verschillende werken toch zijn geboorteplaats met zijn naam verbonden: *Beza Vezelius of Theodori*

¹ Th. Beza, *Confessio christianae fidei*, Genève 1560. In de Latijnse uitgaven staat voorin een autobiografische brief van Beza aan Melchior Wolmar over de eerste fase van zijn leven, gedateerd 12 maart 1560. J. Bolsec, *Histoire de La vie, moeurs, doctrine et deportements de Theodore de Bèze*, Parijs 1582. H. Heppe, *Theodor Beza, Leben und ausgewählte Schriften*, Elberfeld, 1861. C. van Proosdij, *Theodorus Beza, medearbeider en opvolger van Calvijn*, Leiden, 1895. Etc.

Bezae Vezelii.

Reeds voor zijn derde levensjaar werd Beza door zijn moeder en zijn oom Nicolaus van het kleine Vezelay naar het grote Parijs gebracht om daar verder opgevoed te worden. Deze Nicolaus, een broer van Beza's vader, was lid van het parlement te Parijs en had al geruime tijd zijn oog laten vallen op de kleine jongen uit het grote gezin van zijn broer. Daar hij zelf geen zoon had om zijn vermogen veilig te stellen, meende hij Theodoor ervoor te kunnen gebruiken. Beza's moeder, die zeer tegen haar zin haar jongste kind moest afstaan, stierf op de terugreis door een val van haar paard. Zij was nog maar tweeëndertig jaar.

Nu volgde een zevenjarig verblijf in Parijs. In deze tijd leed Beza gedurende enige tijd aan een ernstige ziekte, waardoor hij als kind zoveel pijn moet hebben gehad dat hij eens van een brug in het water wilde springen. Van die Parijse jaren is verder niet veel bekend. Via een vriend uit Orléans hoorde Beza's oom over een zekere Melchior Wolmar, een bekwame leraar in de klassieke talen Grieks en Latijn. Hij besloot Beza daarheen te brengen. Als gevolg daarvan verliet Beza tussen zijn negende en tiende jaar Parijs en ging in 1528 naar Orléans om daar bij Wolmar in huis het onderwijs in de klassieke talen te volgen.

3. Beza's vorming in Orléans en Bourges

Beza's vader wilde dat zijn zoon de rechtenstudie zou gaan volgen. Het was de bedoeling dat Wolmar hem een daarop gerichte vooropleiding gaf. Deze Wolmar was een Duitse humanist, die naar Frankrijk uitweek omdat hij zich niet veilig voelde vanwege zijn sympathie voor Luthers volgelingen. Het gevolg daarvan was dat Wolmar ook in Frankrijk met de beweging van de Reformatie sympathiseerde en zodoende veel aan bijbelstudie deed.

Van de hertogin Margaretha van Angoulême, koningin van Navarre en een zuster van koning Frans I, die in tegenstelling tot haar Roomse broer achter de volgelingen van de Reformatie stond, kreeg Wolmar het verzoek om in 1531 naar de Academie van Bourges te gaan. Hij voldeed aan dat verzoek en Beza ging met hem mee, al was het toen nog niet zover dat hij zelf sympathie voor de 'nieuwe richting' had. Wanneer dat het geval geweest zou zijn, had zijn vader, die wel degelijk op de hoogte bleef van de vorderingen van zijn begaafde zoon, hem zeker geen toestemming gegeven om mee naar Bourges te gaan. Het ligt overigens wel voor de hand dat Beza reeds in Orléans een en ander over Luther en zijn opvattingen gehoord heeft.

In Bourges werd Beza's humanistische en klassieke vorming voortgezet. Beza bekwaamde zich grondig in de klassieken, maar ook andere wetenschappen trokken in die tijd zijn aandacht. Hij las enige kerkvaders en verdiepte zich enigszins in de oude kerk. Het moet in diezelfde tijd geweest zijn, dat Calvijn, die in Orléans rechten studeerde en tien jaar ouder was dan Beza, door Wolmar in het Grieks werd onderwezen. Het is mogelijk dat Calvijn en Beza elkaar al toen nu en dan hebben ontmoet, al is het niet zo dat er al vriendschap werd gesloten. Het leeftijdsverschil was daarvoor te groot.

Over Wolmar in relatie tot Calvijn heeft Beza later, terugdenkend aan deze periode uit zijn leven, geschreven: 'Onder andere personen, met wie Calvijn in die tijd te Bourges omging, was iemand van Duitse afkomst, een uitstekend man en professor in het Grieks, een zekere Melchior Wolmar. Aan hem denk ik met des te meer voldoening, omdat hij mijn trouwe leermeester was die leiding gaf aan al mijn jeugdijaren. Daar zal ik mijn leven lang God voor loven en danken. Deze goede man zag dat Calvijn de Griekse taal niet machtig was en deed er alles aan hem die te leren.

In die tijd was Bourges één van de centra van het Franse protestantisme geworden. Tal van 'vreemdelingen' werden bij Wolmar geherbergd, onder wie verschillende buitenlanders. Mede omdat Wolmar een overtuigd aanhanger van Luther was, nam Beza in die jaren ongetwijfeld kennis van de geschriften van **Luther**, **Bullinger** en mogelijk van nog anderen.

Aan het eind van zijn zevenjarig verblijf bij Wolmar, omstreeks 1535, kan van een eerste ommekeer in Beza's leven gesproken worden. Hij was toen zestien jaar oud. Een in 1528 verschenen geschrift van Bullinger *De origine erroris*, over het ontstaan van de dwaling, heeft daarbij een grote rol

gespeeld. De jeugdige Beza werd erdoor geraakt en kwam vooral mede daardoor kritisch tegenover de Rooms-katholieke kerk te staan. Dat dit van blijvende betekenis is geweest, blijkt onder andere daaruit dat Beza later meermalen erop terugkomt. In 1550 schreef Beza zijn toen vereerde en trouwe vriend Bullinger, dat één van zijn werken reeds jong een diepe indruk op hem had gemaakt. In 1568, toen Bullinger aan Beza de laatste druk van *De origine erroris* toezond, herinnerde deze zich weer hoe God hem de ogen geopend had.

Beza schreef aan Bullinger: 'Ik ben, mijn vader, bijzonder gelukkig geweest met het ontvangen van uw werk...Want als ik vandaag Christus ken, is dat voor een groot deel aan dit door u geschreven werk te danken. Tijdens het lezen ervan - in het jaar onzes Heeren 1535 te Bourges bij die uitstekende man aan wie ik een godvruchtige herinnering bewaar, Melchior Wolmar, mijn zeer gerespecteerde huisleraar - heeft de Heere mij de ogen geopend; heel bijzonder daar waar ik bij dat deel was aangekomen waar *de commentaren van Hiëronymus* werden ontzenuwd. God liet me toen schouwen in het licht van de waarheid. Vanaf dat ogenblik heb ik de grootste verplichtingen jegens u, want dat werk is het middel en het instrument van mijn eeuwig geluk geweest. En deze erkenning herhaal ik graag, opdat u ermee doorgaat mij van dienst te zijn'. Bullinger beantwoordde dit schrijven. Het verschaftte hem grote vreugde en hij nam zich voor God te danken dat het geschrift van zo'n onwaardige zondaar voor een dergelijk ingrijpende verandering had mogen dienen.

Aubert heeft wat in 1535 gebeurde, omschreven als 'de bekering van Theodorus Beza tot de Reformatie'. Al lag de wortel daar wel, zover was het echter nog niet.

Het zou immers nog jaren duren, voordat het kwam tot een breuk met de kerk van Rome. Later heeft Beza een toelichting gegeven, waarom hij zolang heeft geaarzeld.

Het werd voor Wolmar gevaarlijk om nog langer in Bourges te blijven, omdat elke Lutheraan met de dood werd bedreigd. Wolmar ontving een dringend verzoek van zijn schoonvader terug te keren naar zijn geboorteland. Het valt te begrijpen dat zijn besluit om terug te keren naar Duitsland Beza zwaar is gevallen. Wolmar stelde Beza voor om met hem mee te gaan, want het viel ook hem moeilijk deze leerling, waarmee hij zo'n band had gekregen, los te laten. Beza's vader voelde daar echter niets voor. Nog afgezien van zijn vrees voor die 'Duitse haard van ongelof', had hij andere plannen met zijn zoon. Beza moest in Orléans de studie in de rechten verder ter hand nemen. Al scheidden dus Wolmars en Beza's wegen zich, toch is de onderlinge band blijven bestaan.

De rechtenstudie in Orléans beviel Beza echter niet. Hij schreef na verloop van tijd aan Wolmar dat de rechtswetenschap er op een barbaarse en droge wijze werd beoefend, zonder dat er een duidelijke methode was. Beza kreeg er steeds grotere tegenzin in en nam steeds meer zijn toevlucht tot de klassieken.

In die tijd gaat Beza ook gedichten schrijven. Reeds in Bourges was hij daarmee op vijftienjarige leeftijd begonnen. Een eerste gedicht ging over Wolmar, die bezig is Homerus uit te leggen. Beza draagt aan Homerus, als prins der dichters, dit eerste proefgedicht op. De klassieken stonden voor hem model en inspireerden hem.

In Orléans kreeg hij intussen kennis aan een dochter van een professor in de rechten, Marie de l'Etoile (Stella). Het bleef echter beperkt tot een zeer korte liefde, want zij stierf vrij plotseling. De jonge Beza liet dichtregels in het Latijn en Frans in haar grafsteen beitelen.

Op de leeftijd van twintig jaar behaalde Beza, op 11 augustus 1539, zijn licentiaats-grad in de rechten. Zijn aanzien aan de Academie van Orléans was intussen gegroeid. Hij was een zeer gezien persoon met een aanzienlijke invloed geworden. Ondanks dat besloot Beza in 1539 naar Parijs terug te keren.

4. Negen jaar Parijs

Dat ook in de Parijse tijd de band met Melchior Wolmar was gebleven, blijkt uit het feit dat deze hem in Parijs weer opzocht, Toch zou het ook nu nog negen jaar duren, voordat Beza met de Rooms-katholieke kerk zou breken. Zowel door zijn gedichten en klassieke vorming, als ook door zijn geleerdheid en knappe voorkomen was hij een geziene gast in de hofkringen, waartoe uiteraard

ook vrouwen behoorden.

De studie in de rechten lag intussen stil. Beza's vader hoopte echter dat zijn zoon daarmee verder zou gaan. Maar Beza verkoos filosofie boven rechten. Hij deed dat liever, zo liet hij in 1542 zijn vriend Pompon uit Orléans schriftelijk weten.² Wel ging Beza zich, na bemiddeling van zijn broer, in de praktijk van het Parijse gerechtswezen verdiepen.

In diezelfde tijd, 1542, sterft Beza's broer aan een ongeneeslijke ziekte. Dit grijpt Beza bijzonder aan, want zij waren geruime tijd met elkaar als broers in Parijs opgetrokken.

In een latere tijd van zijn leven ziet Beza op deze Parijse jaren terug als een tijd vol aanvechtingen van het vlees. De drie hoofdaanvallen van satan waren de vleselijke lusten in een stad als Parijs, de literaire glorie, vooral vanwege zijn epigrammen of puntgedichten - bekwame dichters roemden hem - , en dan ook nog zijn eerzucht om aan het hof een ereplaats te mogen innemen.

Beza schrijft het later aan het raadsbesluit van de barmhartige God toe dat hij, die zelf zo ongelukkig op de gevaarlijke weg was, toch aan deze grote gevaren is ontkomen. Eerlijk schrijft hij ook dat hij, om niet door de boze lusten van het vlees overweldigd te worden, zich verloofde en in het geheim huwde met een vrouw. Daarmee werd een bestaande liefdesrelatie tussen de adellijke Beza en het eenvoudige meisje Claude Desnoz (Claudine des Noz) bevestigd, hoewel Beza genoeg adellijke vrouwen had kunnen huwen.

Zelf heeft Beza later geschreven dat dit huwelijk in het geheim was gesloten, weliswaar met medeweten van twee van zijn vrienden, de beide juristen Lorenz de Normandie en Jean Chrespin. Dit was ten dele gebeurd om anderen vanwege het standsverschil geen aanstoot te geven en ten dele vanwege het door Beza zelf zo genoemde 'duivelse' geld. Beza genoot namelijk inkomsten via zijn oom uit een kerkelijke bron en deze inkomsten zouden waarschijnlijk bij het bekend worden van dit huwelijk vervallen. Wel werd echter de duidelijke afspraak gemaakt, dat zij, zo gauw de hindernissen uit de weg waren geruimd, kerkelijk zouden trouwen. Dit is dan ook het eerste wat Calvijn in 1549 bij hun aankomst in Genève adviseerde te doen.

Deze niet-officiële relatie tussen Beza en Claude heeft de tegenstanders stof gegeven om Beza's naam te lasteren. Later hebben sommige vijanden bepaalde gedichten van Beza aangegrepen om olie op het vuur te werpen, bijvoorbeeld het gedicht over de bescherming van de zwangere Candida. Men deed het voorkomen alsof Claude vóór het officiële huwelijk reeds een kind verwachtte. Dat zou dan een buitenechtelijk kind zijn. Het onjuiste ervan wordt echter bewezen door het feit, dat het huwelijk van Beza en Claude kinderloos is gebleven.

Beza bleek in die jaren een vruchtbare dichtader te hebben, want het aantal gedichten groeide uit tot een bundel. Hij schreef onder andere elegieën, lyrische gedichten, waarin de aangename herinnering aan hetgeen men vroeger bezat, afwisselt met treurigheid over het verlies ervan. Beza schreef ook epitaphieën, grafinscripties, en epigrammen, puntgedichten met een hekelende of schertsende gedachte. In de verschillende verzen komen klassieke namen voor als Sofocles, Aristoteles, Plato en anderen. Naast de klassieken waren er ook andere thema's, als geliefden, kerstnacht, David en Bathseba. Soms was er een dichtregel, waarin iets merkbaar werd van Beza's sympathie voor de Reformatie.

Inmiddels werd er drang op Beza uitgeoefend om zijn gedichten uit te geven. Voordat hij zover kwam, zond hij ze ter inzage aan Wolmar in Tübingen en eveneens aan Camerarius, een kenner van de klassieke literatuur. Beiden brengen een positief advies uit en sporen Beza aan snel tot publicatie over te gaan.

Niet lang daarna verschijnt op 15 juli 1548 Beza's bundel *Poemata*,³ met als ondertitel *Juvenilia*. Op het titelblad prijkt een verwaand aandoende Beza met een laurierkrans in de hand. Deze bundel is dus een dichterlijke pennenvrucht uit Beza's jeugdijaren en hij heeft deze begrijpelijkerwijs aan Melchior Wolmar opgedragen. Beza's voorliefde voor de antieke kunst en voor het humanistische leven komen in deze bundel duidelijk tot uitdrukking. In een latere tijd van zijn leven heeft Beza gezegd dat hij altijd van de

² Deze brief is gedateerd 19 juli 1542. Beza's vriend Pompon uit Orléans was inmiddels naar Dyon verhuisd.

³ Bibliographie, o.c., 1: *Poëmata*, Conrad Badius, 1548. Vgl. H. Meylan, o.c. en H. Heppe, o.c., 15.

edele dichtkunst is blijven houden en dat het hem nog steeds niet kan berouwen, maar hij voegt eraan toe *er spijt van te hebben dat hij de van God gekregen gave, hoe gering die ook mag zijn, voor dingen heeft gebruikt waarvan de herinnering hem doet blozen.*

Korte tijd na de uitgave van zijn *Poemata*, zelfs nog in diezelfde zomer van 1548, wordt Beza ernstig ziek. Niet lang daarvoor had hij een groot gedicht over het laatste oordeel gemaakt, maar nu vreest hij zelf voor dat oordeel. Hij kwam in een geweldige geloofscrisis terecht en verkeerde in doodsnoed. Het is de schok van deze ernstige ziekte, ook de nabijheid en haast tastbare aanwezigheid van de dood en dan vooral het dreigende oordeel van God, die een radicale verandering in zijn leven hebben teweeggebracht.

Zoals we al hoorden, bracht een werk van Bullinger een eerste ommekeer in Beza's leven. Hij kwam erdoor tot het inzicht dat de Rooms-katholieke kerk dwaalde. Tot een breuk kwam het toen echter niet. Al hoorde Beza meer dan eens Wolmar spreken over Gods vrije genade in Jezus Christus, over de zaligmakende kracht van het geloof en over het pseudo-christendom van de katholieke kerk, toch bleef Beza in de kerk van Rome.

Uit een latere beschrijving van hem kunnen wij opmaken dat hij reeds eerder de gelofte gedaan had in het openbaar voor de ware kerk uit te komen, maar het was er nog steeds niet van gekomen. Totdat hij dus, kort na het verschijnen van zijn *Poemata* en de verkregen roem van humanistische zijde, ernstig ziek werd en er een radicale verandering plaatsvond.

Beza's bekering, waardoor hij zich voornam voortaan met zijn hart en leven de Heere te dienen, hielp hem over al zijn aarzelingen heen en bracht hem tot een definitieve breuk met Rome. Beza's overgang naar de Reformatie was van toen af een feit.

Zelf vertelt Beza over dit ingrijpende gebeuren in zijn leven: 'De Heere zocht mij door een zware ziekte, die zo ernstig was dat ik aan herstel twijfelde. Wat moest ik, ongelukkige, doen, waar niets dan Gods te vrezen gericht mij voor ogen zweefde? Wat gebeurde er? Na oneindige kwellingen naar lichaam en ziel erbarmde de Heere zich over Zijn voortvluchtige knecht en troostte mij, zodat ik niet meer aan Zijn vergevende genade twijfelde. Onder duizend tranen verafschuw ik mezelf, smeeek Hem om vergeving, vernieuw de gelofte in het openbaar voor Zijn ware kerk en verering uit te komen; kortom, ik geef me geheel aan Hem over. Zo gebeurt het, dat het mij met alle ernst voorgehouden beeld van de dood het in mij sluimerende en nooit begraven verlangen naar het ware leven verwekte, en dat deze ziekte het begin van mijn genezing en ware gezondheid werd. Zo wonderlijk is de werking van de Heere met de Zijnen, dat Hij door hetzelfde middel neerslaat, verwondt en heelt. Zo spoedig ik dus het bed kon verlaten, brak ik alle banden, die mij tot nu toe geketend hielden, pakte mijn geringe have bijeen en verliet vaderland, ouders, vrienden, om Christus na te volgen'. Toen Beza dit schreef was hij negenentwintig jaar.

5. Beza naar Genève

Op 23 oktober 1548 kwamen Beza en zijn vrouw, na hun vlucht uit Frankrijk, in Genève aan²⁷. Op Calvijns aanraden werd hun huwelijk nu zo spoedig mogelijk kerkelijk bevestigd. Deze trouwdienst was Beza's eerste kerkdienst in Genève. Later vertelde Beza dat in die dienst bijzonder Psalm 91 van Marot hem had aangesproken en dat deze hem nog steeds was bijgebleven.

Het protocol van Genève vermeldt pas geruime tijd na hun aankomst hun aanwezigheid. Daarin staat geschreven dat op 3 mei 1549 edellieden zijn aangekomen, onder wie 'Theodore de Bèze', en dat zij toestemming hebben verkregen aldaar te wonen.

Beza wil echter aan het werk. Zijn vriend Chrespin, die destijds getuige was bij zijn in het geheim voltrokken huwelijk en die voorheen als advocaat aan het parlement van Parijs werkzaam was maar eveneens gevlucht was, stelde Beza voor samen met hem een boekdrukkerij te beginnen om goede lectuur te verspreiden. Het is Chrespin inderdaad gelukt deze op te zetten, maar zonder Beza, want die ging eind augustus 1549 op reis naar Duitsland om een bezoek aan Wolmar te brengen. Op deze reis kwam Beza onder andere door Lausanne, waar hij *Viret*, een medegrondlegger van de Reformatie, ontmoette.

Viret drong bij Beza erop aan om de onbezette leerstoel van de klassieke literatuur aan de Academie te Lausanne te vervullen. Beza gaf een ontwijkende reactie, maar Viret gaf het niet op. Hij schreef hierover een brief aan Calvijn, waaruit blijkt dat hij voor de Academie van Lausanne en voor het welvaren van de kerk veel van Beza verwachtte. Calvijn antwoordt op 11 oktober dat hij zijn medewerking zou verlenen om Beza ertoe te bewegen deze plaats in te nemen. Mede daardoor werd Beza toen ervoor ingewonnen. Daarnaast heeft de gemeente van Lausanne hem, eveneens op aanraden van Calvijn, beroepen.⁴

Zo vertrok Beza met zijn vrouw op 6 november 1549 naar Lausanne, waar hij Grieks ging doceren aan de Academie. Negen jaar lang zou hij in Lausanne wonen en werken. Nog vlak daarvoor, in oktober 1549, verscheen een fel pamflet van Beza's hand tegen de Rooms-katholieke polemicus Cochlaeus, die het tegen Calvijn opnam door de verering van relikwieën te verdedigen.

In die tijd trad Beza voor het eerst als verdediger van Calvijn naar buiten. Hij deed dat in de vorm van een brief, die gericht was aan zijn vriend Conrad Gesner.

at Hun vriendschap dateerde reeds uit de tijd dat zij elkaar bij Wolmar in Bourges leerden kennen. Deze uit Zilrich afkomstige Gesner³ stimuleerde Beza om een begin te maken met dichten, waarin hij hem destijds was voorgegaan.

1.6 Beza in Lausanne

Lausanne was kerkelijk georiënteerd op Bern, waar in 1528 de Reformatie tot stand was gekomen. Daarom begaf Beza zich reeds drie dagen na zijn aankomst in Lausanne, op 9 november 1549, naar Bern om daar door een eed in te stemmen met de Reformatie. Dat was nodig, omdat Beza een belangrijke post aan de Academie van Lausanne ging vervullen en ook omdat hij zich geroepen wist aan heel het kerkelijke leven deel te nemen.

Om zijn deelname aan het gemeentelven te bevorderen hield hij Bijbel-uren, waarin hij een begin maakte met de behandeling van de *Romeinenbrief*. Kennelijk vond Beza dit toen al een bijzonder belangrijke brief. Daarna behandelde hij de beide boeken van Petrus. Hij deed dat in het Frans en probeerde het eenvoudig en praktisch te houden.

Daarnaast bleef poëzie belangrijk voor hem, hoewel hij er nu een andere invulling aan gaf. Beza wilde God in de poëzie dienen. De vruchten daarvan bestonden allereerst uit het opzetten van een vertaling van de Psalmen in het Frans. Vervolgens dramatiseerde hij, naast andere oudtestamentische geschiedenissen, de geschiedenis van het offer van Abraham. Hij verwees daarin naar Genesis 15 en Romeinen 4, gedachtig aan het woord: *'Abraham heeft in God geloofd en het is hem tot gerechtigheid gerekend'*.

Het offer van Abraham werd weldra uitgegeven. Het werd verschillende malen herdrukt en op tal van plaatsen uitgevoerd. Leerlingen van de Academie namen deel aan deze tragedie, die door Beza naar klassiek voorbeeld dichterlijk werd samengesteld.

Intussen brak de pest uit en deze eiste in april 1551 haar tol. Velen lieten het leven. Beza schreef op 12 mei aan Calvijn: 'Er is in onze hele stad nagenoeg niets gezonds en niets wat deugt'.⁵ Kort daarop 21 juni, schreef Viret aan Calvijn dat men geloofde dat Beza aan de pestleed. Tijdens de avondprediking voelde hij zich reeds misselijk en een dag later vreesde hij, gezien de pijn, aan de pest te lijden. Viret verzuchtte in dit schrijven dat de Kerk en de gehele geleerde wereld een groot verlies zouden lijden als Beza zou wegvallen. Bij de gedachte alleen al kreeg hij tranen in de ogen. Het bericht van Viret vervulde ook Calvijn met angst en zorg. Hij schreef de dag na ontvangst van het bericht van Viret een brief aan een vriend in Parijs, die ook met Beza bevriend was. Hij laat daarin merken hoezeer hij Beza bemint en voegt eraan toe: 'Ik zou geen mens zijn, wanneer ik hem

⁴ Th. de Bèze. Discours, 1564. Th. Beza, Het leven en sterven van Johannes Calvijn, Houten 1986 (vert. H. Florijn), 48, 'En de gedachtenis aan 1549 is mij zelf des te liever omdat het voor mij een aanvang geweest is tot kerkelijke bedieningen, doordat de gemeente van Lausanne mij, op aanraden van Calvijn, in hun Kerk beriep'.

⁵ Th. de Bèze, Abraham sacrificiant, Tragedie Franrmise, Genève 1550. Ook de volgende titel komt veel voor: Tragedie Française du Saerifice d' Abraham. Vgl. Bibliographie, o.c., 18-32.

niet lief zou hebben, hem, die mij meer dan een broer liefheeft, die mij als een vader vereert. Echter nog veel smartelijker lijkt het verlies me toe, dat de kerk zou moeten lijden, als deze man, waarvan ik zeer groot voordeel verwacht, reeds bij het begin van zijn loopbaan door een zo plotselinge dood zou weggenomen worden...'. Calvijn eindigt zijn brief met de wens dat Beza als verhoring op hun gebeden in leven mag blijven.

Inmiddels leken Beza's dagen geteld. Ook Beza zelf vreesde dat zijn ziekbed een sterfbed zou worden. Hij liet zich uit de Psalmen van Marot voorlezen, met name het derde vers van Psalm 130.⁶ Claude, zijn vrouw, verzorgde haar man en bracht de binnengekomen brieven bij zijn bed. Beza genas echter en reisde weldra naar Baden, waar het water van een zwavelbron zijn herstel gunstig beïnvloedde.

Op weg naar Baden kwam Beza door Bern, waar hij Haller ontmoette. Tevens ging hij naar Zürich, waar hij voor het eerst Bullinger persoonlijk zag en sprak. Beza herinnerde zich uiteraard van hoe grote betekenis met name één van Bullingers werken voor hem was geweest. Toen hij nog maar kort in Lausanne was, had Bullinger hem een hartelijke brief gezonden, waarin hij zich verheugde over Beza's plaats aan de Academie en in Lausanne. Tevens had hij hem daarin verzekerd van zijn blijvende vriendschap. Beza had hem toen op 14 maart 1550 geantwoord dat hij deze vriendschap zeer op prijs stelde. Hij noemde vanuit zijn geestelijke verbondenheid Bullinger zijn 'liefste vader in Christus'.

In diezelfde brief herinnerde Beza eraan hoe hij bij Wolmar boeken van Bullinger en ook andere christelijke boeken had gelezen. In die tijd had hij zich meer dan eens de vraag gesteld, hoelang hij nog in de modder van het pausdom zou rondwentelen. Beza vermeldde in die brief ook dat hij veel had moeten opgeven, maar meer had ontvangen, bovenal Gods genade en ook vele vrienden. Hij noemt ze op: Calvijn, Viret, Musculus, Haller en ook Bullinger. Op dat moment moest Beza aan een woord van Themistocles denken, die zei 'Ik zou verloren zijn, als ik niets had verloren'.

Geen wonder dus dat Beza zich erover verblijdde om Bullinger in Zürich persoonlijk te zien. Ook Conrad Gesner zag hij hier na zestien jaar weer terug. Beza schreef 26 augustus vanuit Baden aan Haller, hoe blij het hem gemaakt had de vader (hij bedoelt daarmee Bullinger) en de broeders in Zürich ontmoet te hebben. Met nieuwe krachten keerde Beza naar Lausanne terug en nam daar zijn plaats weer in.

6.1 Jérôme Bolsec, de predestinatieleer en de Tabula

Intussen volgde Beza nauwgezet de ontwikkelingen in Lausanne en vooral in Genève, want daar was een zekere Jérôme Bolsec gekomen, die onrust zaaide. Deze ex-monnik,⁷ theoloog en arts,⁸ bracht de kerk van Genève in beroering door in maart 1551 in het openbaar de predestinatieleer van Calvijn aan te vallen. Toen in oktober 1551 dat conflict escaleerde, kreeg het zelfs de vorm van een proces, waarbij de stadsraad van Genève betrokken was.

Beza heeft in het kort ervan gezegd: 'Bolsec drong in sommige huisgezinnen binnen. Daarna strooide hij in de ganse vergadering enige valse dwalingen en ongerijmde beuzelingen over de predestinatie rond. Calvijn weerlegde hem eerst met zachte berispingen en ontbood hem bij zich om hem beter te onderrichten. Maar, óf hij was door een monniken-eergierigheid opgeblazen, óf door oproerigen opgehitst. Hij werd zelfs zo vermetel dat hij eens in een volle vergadering, toen die plaats uit Johannes werd uitgelegd, waar staat: 'Die uit God is, hoort het Woord Gods' (Joh. 8:47), met een oproerige hoogmoed en lastering tegen de zuivere leer, de vrije wil en het geloof door de

⁶ G. van Rongen, Met al de heiligen, *Liturgie in Hemelen op Aarde*, I/II, Barneveld 1990, 106-132. T. Brienens, Oriëntatie in de liturgie, Zoetermeer 1992. Vgl. ook H. Hasper, Calvijns beginsel voor de zang in de eredienst, I, 's-Gravenhage 1955, 509. Zie ook noot 104.

⁷ Th. de Bèze, Discours, o.c. en eveneens Th. Beza, Het leven, 49-50, 'een karmelitermonnik uit Parijs, die een aantal jaren daarvoor de monnikskap aan de wilgen gehangen had'.

⁸ Bij sommigen had hij een goede reputatie als arts, maar anderen, onder wie Beza, dachten daar anders over, o.c., 50: 'Bolsec was, nadat hij de hertogin van Ferrara bedrogen had, verstoten als arts. Hij kwam daarop in Genève, maar toen hij daar door de geleerde dokters niet geacht werd, begon hij, door voor te wenden dat hij een godgeleerde was, in sommige huisgezinnen binnen te dringen'.

voorgeziene werken durfde te verdedigen, tot schending van het besluit van de eeuwige verkiezing. Hij was nog overmoediger omdat hij meende dat Calvijn, die toen niet op zijn gewone plaats zat, niet aanwezig was. In het begin was hij er ook niet, maar toen Bolsec was begonnen te spreken, kwam hij binnen en ging hij achter het volk staan. Toen de monnik geëindigd had, kwam Calvijn onverwachts tevoorschijn en toonde zonder enige voorbereiding, op staande voet aan wat voor een man hij was. En hij overtuigde hem met zoveel getuigenissen uit Gods Woord en aanhalingen uit Augustinus en andere krachtige argumenten, dat iedereen behalve de monnik zelf overtuigd was. Nu was daar in de vergadering een schout aanwezig en deze nam Bolsec, toen de vergadering was afgelopen, in hechtenis. Na veel disputeren en onderzoeken werd hij tenslotte als een oproermaker en vuile pelagiaan uit de stad gebannen. Door de dienaars van Genève werd later de rechte leer van de predestinatie bevestigd en met een openbaar geschrift van Calvijn goedgekeurd. Zodat het enige wat de duivel door deze onenigheden teweeggebracht had, was dat dit hoofdstuk van de christelijke godsdienst, dat eerst duister was, nu aan een ieder duidelijk gemaakt werd'. Eén en ander leidde eind december 1551 tot de verbanning van Bolsec, die zich tot ergernis van Beza in Bern vestigde.⁹

Al hield bovengenoemde zaak, naast zijn andere werkzaamheden, Beza steeds weer bezig,¹⁰ toch verhinderde het hem niet tevens zijn aandeel aan de voorbereiding van de uitgave van Calvijns *commentaren op de brieven van Paulus en op de brief aan de Hebreëen* te leveren. Hij was daarnaast ook nog steeds bezig met de Franse vertaling van het Psalter, waarin 49 Psalmen en *de lofzang van Simeon* door Clement Marot waren berijmd, voorzien van muziek van Claude Goudimel. Calvijn had de Psalmen van Marot op 10 juni 1543 uitgegeven. Marot was echter in september 1544 gestorven. Hoe Calvijn ertoe kwam Beza te vragen de overige Psalmen te berijmen, horen we in een later stadium, wanneer we afzonderlijk op de Psalmberijming terugkomen.

Intussen werd Beza steeds meer betrokken bij het kerkelijk leven in breder verband. Zo konden Beza en Viret hun invloed ertoe aanwenden dat het in Lausanne zover kwam dat de geestelijken de in Genève op 1 januari 1552 officieel vastgestelde *predestinatieleer* ondertekenden. Daardoor werd de band tussen Lausanne en Genève hechter. Dit blijkt onder andere daaruit, dat de organisatie van de kerk in Genève steeds meer model werd voor die in Lausanne. Een groot deel van de kerkelijke leiding in Bern volgde deze ontwikkeling echter met argusogen.

In datzelfde jaar vertaalde Beza Bullingers *Perfectie Christianorum* in het Frans: *La pectection des chrestiens*; ofwel *De volmaaktheid van de christenen*. Opnieuw blijkt daaruit dat Beza veel waarde hechtte aan Bullingers geschriften. In het zoëven genoemde werk staat **Jezus Christus centraal**. Hij is onze Heere, van de Vader gegeven tot Redder van de wereld.

Bullinger droeg dit werk op aan de koning van Frankrijk, wat Beza ongetwijfeld bijzonder heeft gewaardeerd. Bullinger verbond aan dit werk het woord van Mattheüs 3:17, waar de stem van God de Vader uit de hemel klinkt: *'Deze is Mijn Zoon, Mijn Geliefde, in Dewelke Ik Mijn welbehagen heb'*.

Een jaar later, in 1553, publiceerde Beza een polemisch geschrift, waarin hij de spot drijft met een zekere Peter Lizet, de vroegere president van het parlement in Parijs.¹¹ Deze Lizet was tevens abt van St. Victor en schreef als ketterjager felle strijdschriften.

Weer een jaar later, in september 1554, verscheen Beza's boek *De haereticis a civili Magistratu puniendis Libellus*.¹² In dit geschrift heeft Beza de grondslag gelegd van zijn in 1574 verschenen *Du*

⁹ Th. de Bèze, Discours en eveneens Th. Beza, Het leven, 56. Ook daar bracht Bolsec onrust. Leraars zeiden, onder invloed van Bolsec, dat Calvijn God tot een auteur van de zonde maakt.

¹⁰ Zie uitvoeriger in hfst. 2. Beza was ervan overtuigd dat in deze controverse de fundamentele van de gereformeerde leer der kerk in het geding waren.

¹¹ O.c., 34-40. De aan het geschrift gegeven naam Passavantius ontleende Beza aan een werk van Rabetais.

¹² Th. de Bèze, Discours en eveneens Th. Beza, Het leven, 55, 'Zodra Calvijn een uitvoerige weerlegging van Servets dwalingen uitgegeven had, waarbij hij redenen had gevoegd waarom en hoever het aan de overheid na wettig onderzoek van zaken toegestaan was de ketteren te straffen, zo schreven dezen (Castellio en Socinus) er tegen, en zij misbruikten hiervoor de geschriften van godzalige mannen. Hierop heb ik later zelf geantwoord om Calvijn, die toen zijn

droit des magistrats of *De iure magistratum*. Eigenlijk was dit werk over *het straffen van de ketterijen door de magistraten* een polemische reactie op het kritisch geschrift van Castellio *De haeticis an sint persequendi*.

Voor Castellio was het de vraag of ketterers vervolgd en gestraft moesten worden. Hij was voor onbeperkte gewetensvrijheid en stond verdraagzaamheid voor. Vandaar ook dat hij het tegen het ketterdoden had opgenomen. Zijn werk had hij geschreven naar aanleiding van de verbranding van Servet. In zijn geschrift nam hij een aantal getuigenissen op van vooraanstaande theologen uit vroeger en later tijd, die zich allen tegen kettervervolgving verzet hadden. In ditzelfde geschrift van Castellio kwam tevens naar voren dat deze een tegenstander van de predestinatieleer was.

Beza's boek *De haeticis* werd ook in ons land uitgegeven. De Nederlanders Geldorp en Bogerman, beiden predikanten in Sneek en laatstgenoemde later ook voorzitter van de synode in Dordrecht, gaven het werk in 1601 uit onder de titel: *Een schoon traktaat van de godgeleerde Th. Beza: Van de straffe welcke de wereltlijcke Overicheydt over de kettters behoort te oeffnen*. (mogelijk in Lyon 1574)

Intussen hield ook de leer van de predestinatie Beza nog steeds bezig. In deze zelfde tijd, in de loop van 1554, probeerde hij haar in schema te brengen. Hij maakte een schets, die eens zijn bekend geworden *Tabula* zou worden. Deze werd in 1555 gepubliceerd. Op wat de achtergrond daarvan was en hoe een en ander verliep komen we in het volgende hoofdstuk terug.

Omdat de leer van de predestinatie de gemoederen bleef verontrusten kwam het in Bern in januari 1555 zelfs zover dat de kerkelijke leiding besloot een preek- en spreekverbod met betrekking tot de leer van de predestinatie uit te vaardigen.¹³ Het weerhield Beza er evenwel niet van om zijn schets van de predestinatie, zijn *Tabula*, te laten circuleren. Aanvankelijk vond dat in het geheim plaats. Weldra werd ze echter met een begeleidende *Explicatio* (Uitleg), die Beza op verzoek van P. Martyr (Vermigli) eraan toegevoegd had, uitgegeven. De *Tabula* is in hoofdstuk 3 in het Latijn en Nederlands afgedrukt.

Een jaar daarvoor, in 1554, ontving de hertog van Northumberland, een Engelse protestant, van Beza een antwoord op zijn geestdriftige bekentenis, waaruit bleek dat deze met al te krachtige hand wilde reformeren. Beza trachtte de vurige hertog enigszins te kalmeren. Tevens verscheen in datzelfde jaar een schoolboek voor de Academie van Beza's hand: *Alphabetum Graecum*.

6.2 Beza's Confessio

Beza bleef naast zijn andere werkzaamheden dichten. Hij berijmde Spreuken 31 en zette als opschrift erboven *Les vertus de la Femme fidèle et /mune mesnagere*, De deugden van de gelovige vrouw en haar goede huishouding. Het kon gezongen worden op de wijs van Psalm 15 uit de toenmalige bundel. Dit vrouwvriendelijke gedicht werd in 1556 in Lausanne uitgegeven.

In dat jaar vond er een belangrijke ontmoeting plaats tussen Beza en zijn Rooms- katholiek gebleven vader. De ouder wordende vader mocht dan eerzuchtig zijn en het er moeilijk mee hebben dat hij met zijn jongste zoon Theodore nooit zijn doel had bereikt, toch bleef hij zich tot hem, evenals tot zijn andere kinderen, aangetrokken voelen. Dit ondanks Beza's overgang naar de Reformatie en zijn huwelijk met Claude Desnoz. Van tijd tot tijd ondernam hij echter toch weer een poging om Beza in de schoot van de moederkerk terug te doen keren. Zo ook in 1556, waarschijnlijk zijn laatste krachtige poging.

Beza's broer Jean de Bèze, vaders opvolger, werd door zijn vader naar Lausanne gestuurd om zijn verzoek tot terugkeer met zijn 'afvallige' broer door te spreken. De twee broers hebben zonder verbittering van gedachten kunnen wisselen, zelfs zo dat het hart van Beza's oudere broer Jean enigszins geraakt werd. Het verslag, dat deze bij zijn terugkomst aan vader deed, stond Pierre de Bèze echter niet aan en daarom wilde hij op zijn zeventigjarige leeftijd toch nog een keer Theodore persoonlijk ontmoeten en spreken. Deze ontmoeting zou plaatsvinden in Franche Comté. Beza zag

uitleggingen van Genesis schreef, van die moeite te ontlasten'.

¹³ De *Tabula* circuleerde in het geheim.

erg tegen dit gesprek op. Hij heeft zich daarover in een brief aan Calvijn, die hij op 8 oktober 1565 vlak voor zijn vertrek naar de bewuste plaats van ontmoeting schreef, bezorgd uitgelaten. Beza vreesde een penibele tweestrijd tussen enerzijds zijn liefde als zoon en anderzijds zijn plicht als gelovige. Hij is meer beducht voor vaderlijke liefkozingsen en tranen van een grijsaard dan voor welke bedreiging ook. Maar hoe het ook zij: 'Ik heb de zekerheid dat de Heere in Zijn goedertierenheid Zijn aangezicht tot mij zal wenden en dat het alles zal strekken tot Zijn glorie'.

De uitkomst is duidelijk. Beza bleef bij zijn eerder verworven geloof. Maar ondanks dat werden de banden tussen hem en zijn vader en de verdere familie nooit helemaal doorgesneden. Dat is tot in de testamenten gebleken.

Desondanks is de genoemde ontmoeting vruchtbaar gebleken, want daaraan is het te danken dat Beza zijn bekend geworden *Confessio* (Geloofsbelijdenis) heeft geschreven. Zijn vader had hem namelijk, na zijn aanhoudende weigering om terug te keren naar de Rooms-katholieke kerk, gevraagd om verantwoording af te leggen van het geloof dat in hem was. Aan dat verzoek heeft Beza voldaan. Hij zal deze kort na de ontmoeting hebben geschreven. In 1559 zou ze uitgegeven en daarna vele malen herdrukt worden.

In datzelfde jaar van de belangrijke ontmoeting tussen Beza en zijn vader, 1556, verscheen Beza's invloedrijke Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament: *Novum Jesu Christi testamentum*, waaruit Beza's bekwaamheid in de klassieke talen blijkt. Zijn *Novum Testamentum* is wel Beza's grote werk genoemd.¹⁴ De annotationes hebben onder andere de bekende Engelse King James Bible beïnvloed.

Dat Beza echter meer deed dan boeken schrijven en vertalen, bleek uit zijn inspanning om verbetering te brengen in de gespannen verhouding tussen de kerkleiding van Bern en Genève. Mede dankzij Beza's bemoeienis werd het verdrag van verbondenheid tussen beide steden in 1557 weer vernieuwd.

Verder beijverde Beza zich in datzelfde jaar bijzonder voor de vervolgte Waldenzen.¹⁵ Ook ging hij naar Duitsland om te trachten Duitsers en Zwitsers meer op één lijn te krijgen ten aanzien van het Avondmaal. Hij leverde zijn aandeel in de zo geheten *Declaration*, maar helaas viel deze niet in goede aarde in Zürich en Bern.¹⁶ Met anderen in Zürich meende Bullinger dat Beza liever met de evangelischen in Duitsland was meegegaan. Beza was er echter in deze uitgegeven *Verklaring* op uit om de overeenkomsten sterker te beklemtonen dan de verschillen.

In deze zelfde tijd onderhield Beza tevens contacten met zijn landgenoten, die omwille van het geloof vervolgd werden. Verder schreef hij in 1557 nog een voorwoord bij Du Pinets *uitleg van de Openbaring van Johannes*.

Dat de leer van de predestinatie Beza ook daarna niet heeft losgelaten, blijkt in 1558 als hij opnieuw een polemisch werk, nu gericht tegen Castellio, uitgeeft.¹⁷ In dit geschrift komt hij namelijk weer op voor de leer van de predestinatie. Beza doet daarin alles om de leer van Calvijn van laster te zuiveren. Het treft ons in dit geschrift ook dat Beza op de voorzienigheid ingaat, die hij naast de predestinatie telkens noemt, omdat hij ze nauw bijeen wilde houden. In de Latijnse titel van dit werk komt tot uitdrukking dat Beza de eeuwige predestinatie Gods als het enige fundament van

¹⁴ Ian Mc Phee, *Conservator or Transformer of s Theology? A Study of the Origins and Development of Theoclore Beza's Thought, 1550-1570*, Cambridge 1979, XII, (niet in druk verschenen). Na 1556 verscheen Beza's *Novum Testamentum* in resp. 1565, 1582, 1589 en 1598.

¹⁵ H. Heppe, o.c., 42-46.

¹⁶ Ik vermoed dat Strasser (B.G.G., 1117) daarop doelt als hij spreekt van Beza's *Güppinger Bekenntnis van 1557*. Beza reisde naar Duitsland en nam ook deel aan een 'Unionsgesprach' met Lutheranen. Zijn poging om te verenigen werd hem in Zwitserland niet in dank afgenomen.

¹⁷ Th. Beza, *Ad Sebastiani Castellionis calumnias quibus unicum salutis nostrae fundamentum, id est aeternam Dei Predestinationem evertere nititur, responsis*, Tr. Th., I, 337-424. Vgl. Bibliographie, 55-58 onder het opschrift: 'De la Prédestination, contre Castellion, 1558'. In de Engelse vertaling staat o.a.: *An evident Display of Popish Practises, or patched Pelagianisme*.

onze zaligheid wil belijden. In de Engelse titel wordt de nadruk erop gelegd dat het hier om een verhandeling gaat tegen elke vorm van Pelagianisme.

Reeds geruime tijd had Beza moeite met het gebrek aan tucht in de gemeente van Lausanne, vooral rond het Avondmaal. Als het aan hem lag, had hij graag het consistorie en de kerkelijke tucht in Lausanne en omgeving meer naar het model van Genève willen hervormen. Zijn mogelijkheden bleven echter beperkt, omdat de kerkleiding in Bern daar weinig voor voelde en zelfs de overheid erbij betrok om te verhinderen dat de invloed vanuit Lausanne te groot zou worden.

Inmiddels hoorde Beza van Calvijn dat de stadsraad van Genève op Calvijns herhaalde aandringen was gekomen tot vergaande plannen in verband met de oprichting van een eigen Academie. Men wilde met drie professoren beginnen, voor theologie, filosofie en Grieks. Calvijn liet duidelijk doorschemeren dat hij graag zou hebben dat Beza aan de nieuw op te richten Academie zou komen. Bij Beza groeide de bereidheid om Lausanne te verlaten en hij besloot daarom in 1558 naar Genève te gaan, al viel het hem zeker niet gemakkelijk de zevenhonderd leerlingen van de Academie in Lausanne en de kerk daar los te laten.

Viret en de andere collega's waren geschrokken van zijn vastberaden besluit. Zelfs verweet Viret Calvijn dat hij Beza had overgehaald die ingrijpende stap te doen. Beza had mogen meewerken aan de vorming van veel jonge mensen. Hij moest dit belangrijke werk neerleggen en toch trok het hem om naar Genève en vooral om naar Calvijn te gaan, wiens gezondheid veel te wensen overliet.

Vuilleumier merkt op dat het negenjarige verblijf in Lausanne ook van grote betekenis is geweest voor Beza's eigen ontwikkeling. Gekomen als een briljant humanist vertrok hij als een gevormd theoloog. *'De wedijverende dichter werd een leergierige en volgzame discipel; de filoloog werd theoloog; de elegante humanist werd vader van de kerk'*.

1.7 Beza in Genève

In oktober 1558 arriveerde Beza in Genève, waar hij op 17 april 1559 het burgerrecht verkreeg. Met instemming van alle predikanten bezette Beza, naast zijn professoraat in de Griekse taal, de post exegese Nieuwe Testament. Tevens maakte hij als predikant deel uit van het ministerie van predikanten. Genève was immers door de jaren heen een metropool van het Franse protestantisme geworden. Beza's positie daar was van strategisch belang.

Beza was al spoedig enigszins ingewerkt en gaf in zijn eerste jaar daar zijn *Confessio* uit. Nagenoeg altijd is tegelijkertijd aan Beza's *Confessio* de *Confessio II* (Andere korte Geloofsbelijdenis) als een soort samenvatting toegevoegd, hoewel ze een enkele keer ook afzonderlijk is uitgegeven. Genoemde *Confessies* worden in hoofdstuk 4 behandeld.

In hetzelfde jaar verscheen van Beza's hand een werk *over het Avondmaal des Heeren*, waarin Beza polemiseerde tegen de lasteringen van Westphal. Deze heftige Lutherse predikant schreef diverse geschriften, waarin hij de gereformeerde avondmaalsleer bestreed.

7.1 De Academie van Genève

Onderwijs stond bij Calvijn hoog in het vaandel. In 1559 ging Calvijns lang gekoesterde wens in vervulling: een eigen Academie. Wie een bezoek brengt aan de monumentale St. Pierre in Genève treft daar een bord aan, waarop geschreven staat: 1559 *Fondation du collège et de l'Académie qui deviendra*.

Enige weken voor Beza's veertigste verjaardag werd op 5 juni 1559 de Academie in een feestelijke dienst in de St. Pieterskerk ingewijd. Calvijn opende met gebed en een korte toespraak.¹⁸ Vervolgens kreeg Roset het woord, namens de burgemeester en de stadsraad. Hij las de schoolwet, de Geloofsbelijdenis en een aantal namen voor, waaronder die van de leraren, van drie nieuw aangestelde professoren en tenslotte de naam van Beza als rector van de Academie, waartoe ook een

¹⁸ C. Borgeaud, *Histoire de l'Université de Genève, l'Académie de Calvin, 1559-1798*, Genève 1900. A. Dufour in *Le collège de Genève 1559-1959*, Genève 1959, 35-57. D. Nauta, 'Calvijn en zijn Academie in 1559', in: *Vier redevoeringen over Calvijn*, Kampen 1959, 5-21, H. Smitskamp, 'Calvijn's Academie en de Nederlanden', idem, 25-39.

Gymnasium behoorde.¹⁹

Na de kansel bestegen te hebben, hield Beza in fraai Latijn zijn feestelijke rectorale rede over de oorsprong, de waarde, de noodzaak en het nut van de scholen.²⁰

Hij zegt daar onder andere in dat mensen met verstand worden geboren, wat nog niet wil zeggen dat ze vanzelf tot kennis komen. Beza haalt dan een uitspraak van Aristoteles aan, die door de ervaring van elke tijd wordt bevestigd, namelijk dat de mens niet geleerd ter wereld komt. Een middel is nodig om mensen tot kennis en verstand te brengen. Onderricht is nodig. God is bij machte mensen tot de kunst en wetenschappen te bekwamen. Beza noemt als hij het over de 'heerlijke' kennis heeft ook uitdrukkelijk de filosofie, want de aristotelische filosofie zal aan de Academie een belangrijke plaats gaan innemen.

Beza vervolgt: 'De scholen zijn een weldaad van God. Reeds de patriarchen werden 'geschoold'. Mozes werd in alle wijsheid van de Egyptenaren, die leermeesters van de Grieken waren, onderwezen. Salomo en Daniël waren geoefend in kunsten, welke men ten onrechte profaan noemt'. Beza herinnert aan de oudtestamentische profetenscholen, waar naast religie andere vrije kunsten werden geleerd. Gods weldaad schakelde heidenen in. Karel de Grote en anderen, door God daartoe verkoren, werden de stichters van nieuwe scholen en universiteiten. In die lijn voortgaande heeft de raad van de stad, aldus Beza, ook deze school gesticht.

Beza wendt zich dan tot de leerlingen en vraagt hun in de naam van God hun plicht te vervullen, voor zover dat in hun vermogen is. Hij haalt Plato en Cicero aan, die wetenschap, rechtschapenheid en deugd verenigd wensten te zien. Zelfs arme, blinde, heidense filosofen hadden dat inzicht. Het zou een schande voor ons zijn, als dat inzicht bij ons zou ontbreken.

De leerlingen zijn volgens Beza niet samen voor feestelijke spelen, liefdesoefeningen en gevechten, zoals bij de Grieken, om zo een aangenaam tijdverdrijf te vinden, maar om vorderingen te maken in de religie en in alle goede kunsten tot verheerlijking van God, ten gunste van het vaderland en van al de onzen. Waarschuwend besluit Beza zijn rede: 'Bedenk, dat van deze leertijd in deze christelijke school rekenschap afgelegd zal moeten worden voor de Heere'. Na Beza's rede sloot Calvijn de feestelijke dienst met een slotwoord af.

Het is geen wonder dat Geisendorf het vier eeuwen later heeft over de Academie van Calvijn én Beza. Het is gebleken dat de Academie een machtig middel is geworden voor de groei en de verbreiding van de calvinistische Reformatie.

Onder de leerlingen komen we de namen tegen van Jan van Toulouse, Marnix van St. Aldegonde, Arminius, Taffin, Wtenbogaert en Vorstius.²¹ C. van Proosdij heeft in zijn boek over Beza een lijst van studenten, afkomstig uit noord en zuid Nederland opgenomen, die in de jaren 1579-1584 te Genève werden ingeschreven. Het aantal varieert per jaar van tien tot twintig studenten.

Dat er een lijn van de Academie van Genève naar de Universiteit van Leiden²² loopt, blijkt uit een achterin het genoemde boek opgenomen korte briefwisseling tussen Beza en de Universiteit van Leiden. Men vindt er een brief van Beza uit 1579 en een brief van de curatoren aan Beza van december 1580 en een brief van Beza aan de curatoren, gedateerd 1 februari 1581. Ook is er een korte correspondentie in te vinden tussen de magistraat van Amsterdam en Beza over Arminius. De brieven dateren van 1584 en 1585.

Er is ook nog een briefwisseling tussen Beza en Wtenbogaert (Uitenbogaert) toegevoegd, waartoe twee brieven van Beza uit 1593 behoren en één van Wtenbogaert uit 1599.²³ Proosdij sluit zijn boek over Beza af met een brief, gedateerd januari 1594, die door de Nederlandse universiteiten

¹⁹ Th. de Weze, *Discours*, o.c., 1564. Th. Beza, o.c., 65, Calvijn stelde in 1564 vlak voor zijn heengaan aan de stadsraad een nieuwe rector voor. Beza zou hem immers opvolgen. Wel bleef Beza nauw bij de Academie betrokken.

²⁰ A.A. van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd*, Amsterdam 1943, 54-100.

²¹ H. de Vries de Heekelingen, *Genève pépinière du Calvinisme hollandais*, I, Fribourg 1918; II, La Haye 1924.

²² W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten uit het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw*, Haarlem 1946, 126-161. C.A. Tukker, 'Vier Leidse hoogleraren in de gouden eeuw', *Th. Ref.*, 17 (1974) 236-250.

²³ O.c., 341-346 en 139. De brieven zijn terug te vinden in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

geschreven werd aan die van Genève. Duidelijk blijkt hieruit dat de Academie van Genève een vooraanstaande plaats innam. Er waren contacten met diverse universiteiten in Europa en daarbuiten.

Beza werd vooral als man van de Academie gezien. In zijn biografie heeft Heppe geschreven dat Beza naast Calvijn was wat Melancton naast Luther was. Of dat waar is, zal ons later nog bezighouden. In elk geval kenden Beza en Melancton elkaar wel. Laatstgenoemde schreef zelfs in 1557 een sonnet aan Beza gewijd en deze beantwoordde dit in 1560. Het jaar 1560 is het sterfjaar van Melancton geworden en Beza treurde over het verlies van deze uitnemende vriend.

7.2 Het godsdienstgesprek te Poissy

Hoewel Beza in Genève meer dan voldoende werk had, nam hij er desondanks de tijd voor om als diplomaat en voorman van de Franse protestanten op te treden. Hij trachtte als zodanig meer dan eens een bemiddelende rol te spelen. In 1560 reisde hij naar Frankrijk; na lange tijd was hij weer terug op vaderlandse bodem.

Beza, die de hofkringen van binnenuit kende, voerde verschillende besprekingen met hooggeplaatsten van het hof. Helaas leverde dit weinig op omdat de voorstellen en de gemaakte afspraken telkens weer werden veranderd. De koningin van Navarre, Jeanne d'Albret, werd echter onder Beza's prediking gegrepen en zo bevond zich een geloofsgenote aan het Franse hof. Beza keerde terug naar Genève, niet wetend dat hij het jaar daarop al weer voor een belangrijke missie naar Frankrijk zou terugkeren.

Eerst moest hij echter nog verwerken dat Wolmar was gestorven. Het overlijden van Melchior Wolmar, 23 januari 1561, heeft Beza namelijk bijzonder aangegrepen. Het onderlinge contact was altijd gebleven. Vlak voor Beza's komst naar Genève had Wolmar zelf een bezoek aan de stad van Calvijn gebracht en Beza had hem later nog weer in Duitsland opgezocht. Aan zijn vriend Blaurer heeft Beza over dit verlies geschreven. Hij spreekt in deze brief de hoop uit hem die voorgegaan is, blijvend te gedenken, totdat `wij zelf eens na een gelukkig voltooid levensloop weer met hem samenkomen'⁸².

In datzelfde jaar verscheen opnieuw een polemisch geschrift van Beza in verband met het Avondmaal. Zowel Calvijn als Beza schreven tegen de fanatieke Lutheraan Tileman Heshusius te Heidelberg, die zijn calvinistisch gezinde hulpprediker in de kerkelijke ban had gedaan.²⁴

In Frankrijk dreigde inmiddels een burgeroorlog. De koningin-moeder, Catharina de Medici, bestuurde voor haar nog te jonge zoon, Karel IX, het rijk. Zij deed wat in haar vermogen lag om protestanten en Roomsens met elkaar te verzoenen. Kerk en staat verkeerden echter in een diepe crisis. Het conflict met Rome dreigde uit te lopen op een complete burgeroorlog.

In deze gespannen situatie zocht Catharina steun bij de gereformeerde kanselier Michel de l'Hospital. Deze probeerde een *modus vivendi* te bewerkstelligen, waarbij de twee grote, elkaar bestrijdende partijen op de punten waarin het aan de ene partij niet kon gelukken de andere op grond van de Heilige Schrift en van de kerkvaders in het geweten te overtuigen, elkaar zouden verdragen. Hij stond daarbij geen compromis voor, waarbij de mensen omwille van de staatkundige vrede in geloofszaken elkaar toegaven wat zij in oprechtheid niet konden en niet móchten toegeven. Maar met behoud van eigen gevoelens moest men van weerskanten bereid zijn elkaar te erkennen als christenen en als zodanig elkaar ook lief te hebben.

Zo werd De l'Hospital in de meest verwarde periode van Frankrijks geschiedenis het hoofd van een kleine middenpartij. De l'Hospital bewerkte dat in 1560 een vergadering van notabelen uit geheel Frankrijk de toestand besprak. Deze vergadering vond van 21 tot 26 augustus plaats. Hij leidde daarop rond de jaarwisseling, van 13 december 1560 tot 13 januari 1561, de algemene vergadering der standen te Orléans. Deze belangrijke vergaderingen kregen ook nog een vervolg. De kanselier

²⁴ Tileman Heshusius' fanatisme stond in verband met zijn opvatting aangaande de ubiquiteitsleer als onderdeel van de Lutherse avondmaalsleer. Calvijn schreef in 1561 *Dilucida explanatio* en Beza *Kreóphagia, sive Cyclops*. Zie Bibliographie, o.c., 81-83. H. Hasper, Calvijns beginsel, 510-511.

organiseerde, in overleg met Catharina, daarna het religiegesprek te Poissy, dat bedoeld was als een Frans nationaal concilie. Beza's voorname rol en optreden daar rechtvaardigen de aandacht die we eraan geven.

De opzet was dat protestanten en Rooms-katholieken te Poissy de instelling en de leer van de vroege kerk zouden bestuderen en dat zij op voet van gelijkheid gezamenlijk zouden nagaan in hoeverre afwijkingen daarvan aanleiding hadden gegeven tot de klachten van de protestanten, om dan op die gespreksbasis tot een overeenstemming te komen.

Toen op 25 juli 1561 een koninklijk vrijgeleide beloofd werd aan ieder die aan het gesprek te Poissy, een abdij bij Saint Germain nabij Parijs, zou deelnemen, ging terstond een bode met brieven van Anton van Navarre (die naast Catharina gouverneur van Frankrijk was), De Condé, Gaspard de Coligny en de gemeente te Parijs naar Genève, om Beza uit te nodigen om als woordvoerder van de kant van de protestanten de nodige toelichting te geven. Als man van adel en geleerde, bedreven in hoofse omgangsvormen, was hij, die tevens als diplomaat en theoloog onder de protestanten een goede naam had, daarvoor het geschiktst. Catharina nodigde verder nog anderen uit, onder wie Beza's vriend P. Martyr Vermigli, die professor te Zürich was. Ook waren er theologen uit Duitsland bij dit godsdienstgesprek aanwezig.

Op 9 september 1561 vond de opening plaats. Onder de aanwezigen waren allereerst Catharina de Medici met haar zoon Karel IX, daarbij de overige leden van de koninklijke familie, de leden van de Raad van State, de kanselier, Michel de l'Hospital, de voornaamste leden van de hofhouding, Jeanne d'Albret (koningin van Navarre en dochter van Marguerite d'Angoulême, die in 1549 gestorven was), 40 bisschoppen, 6 kardinalen, 12 doctors van de Sorbonne, kardinaal De Guise en zijn broer. Van protestantse zijde waren aanwezig 32 predikanten, onder wie Beza, en verder de prins van Condé, admiraal de Coligny en tal van edellieden.

Ter vergadering wezen de gereformeerden de koning en zijn moeder erop, dat aan de Roomse bisschoppen en geestelijken niet de leiding der besprekingen toekwam, daar zij partij waren. Catharina vond dat een vanzelfsprekendheid en willigde daarom het verzoek in, zodat de koning, eventueel zichzelf of anders haar kanselier de vergadering zou leiden.

Op 9 september sprak Karel IX officieel een paar woorden ter opening van de vergadering, waarna De l'Hospital het doel van de samenspreking nader uiteenzette. Hij wees op de gevaren van een burgeroorlog, die Frankrijk te gronde zou richten. Hierop gaf hij het woord aan Beza.

Beza droeg geen toga, maar de kleren die bij een man van adel pasten. Bij zijn binnenkomst deed zich een klein incident voor. Eén van de kardinalen liet zich ontvallen: 'Daar komen de Geneefse honden aan', waarop Beza, die dit hoorde, tot de kardinaal zei: 'Ja, trouwe honden zijn in de kudde des Heeren nodig om te blaffen tegen de verscheurende wolven'. Tot de koning sprak Beza: 'Sire, daar de afloop van deze onderneming afhangt van Gods genade en bijstand, moge Uwe Majesteit het niet verkeerd en ook niet bevreemdend vinden, wanneer wij beginnen met Zijn Naam aan te roepen'.

De protestanten, die geen zitplaats hadden gekregen en dus genoeg moesten nemen met een staanplaats, knielden neer. De koningin knielde ook neer en zelfs de kardinalen ontblootten hun hoofden. Beza sprak het gebed van schuldbelijdenis uit, zoals men dat gewoon was te doen voor de aanvang van een samenkomst. Het gebed was afkomstig uit de in gebruik zijnde liturgie van Genève. Na het gebed stonden de protestanten en de koningin weer op en maakte Beza ruimschoots van de gelegenheid gebruik om het woord te voeren.

Beza hield dus een lange rede, waarin hij vele malen de Schrift en de kerkvaders uit het hoofd citeerde. Op velen maakte Beza's uitvoerige redevoering een diepe indruk. Onder het gehoor van Beza bevond zich de later zo bekend geworden Petrus Ramus, die het begin van zijn overgang naar de Reformatie zou herleiden tot deze eerste toespraak van Beza.

Op de dag na deze eerste bewogen dag werden Beza en zijn vriend Vermigli bij de koningin ontboden. Zij bleek hoopvol gestemd. Er was haar veel aan gelegen de beide partijen met elkaar te verzoenen. Helaas is het zover niet gekomen, ondanks het feit dat met name de discussie rond het

Avondmaal over het algemeen in een verzoeningsgezinde geest door zowel de kardinaal van Lotharingen als door Beza werd gevoerd.

Na Beza's tweede rede op 24 september werd hij door Claude d'Espence op drie punten aangevallen, te weten de roeping van de gereformeerde predikanten, het gezag van de algemene concilies en ten slotte de kerkvaders. Opnieuw kwam het gesprek op de eucharistie, waar de Rooms-katholieken het telkens weer op aanstuurden.²⁵

Op 26 september bleek dat de Rooms-katholieken het gezag van de kerk benadrukten, maar dat het de gereformeerden erom te doen was de kerk naar het voorbeeld van de apostolische kerk te hervormen en te herstellen. Tegenover de ware Kerk van Christus zagen de gereformeerden de kerk van de antichrist staan.

De kardinaal van Lotharingen stelde echter dat de Schrift niet genoeg is zonder het gezag en de uitleg van de katholieke kerk. Voor Beza en de zijnen was de Schrift echter een toetssteen, die boven elke kerkelijke traditie verheven was. De gesprekken spitsten zich nu toe op de aard van de kerk, haar beide kenmerken van zuivere verkondiging van het Woord en zuivere bediening van de sacramenten en het gezag dat daar vanuit ging. Tevens kwamen achtereenvolgens de apostolische successie, de roeping en de wettige verkiezing aan de orde.

Het kwam echter in Poissy niet tot een verzoening van de partijen. Op het laatst hield de Italiaanse kardinaal Ippolito d'Este van Ferrara, oom van de hertog De Guise, een felle en opgewonden redevoering, waarin hij de protestanten 'wolven, vossen, apen en moordenaars' noemde. Volgens hem moest de koningin ze het land uitjagen. Zover kwam het echter niet, want een positief gevolg van Poissy was dat het protestantisme in feite officieel was erkend en dat ondanks alles de invloed van de gereformeerden enigszins was toegenomen.

Beza's redevoeringen zijn in druk verschenen. Met name zijn eerste uitvoerige toespraak werd weldra door heel Frankrijk verspreid.

Het colloquium te Poissy heeft, ondanks het povere resultaat, toch een bijzondere betekenis gekregen voor de geschiedenis van de kerk. Het punt van verdraagzaamheid kwam immers naar voren. Ook zijn de Franse gereformeerden aan de bezwaren van Roomse zijde tegen de gereformeerde opvattingen van de presentie van Christus bij het Avondmaal behoorlijk tegemoetgekomen, door - wat Calvijn reeds deed - te spreken van 'la substance' en het 'être os de ses os et chair de sa chair'.

Aan de andere kant was er bij een aantal prelaten de bereidheid om op voet van gelijkheid met de protestanten op grond van de Heilige Schrift te spreken.

Ook is belangrijk dat het punt van de kerkinrichting nadrukkelijk aan de orde kwam en dat Beza na afloop van dit godsdienstgesprek het drukkersprivilege voor de volledige uitgave van het Franse Psalmbboek verkreeg.

7.3 De berijming van de Psalmen

Zoals we al eerder aangaven, was Beza bezig met het berijmen van de Psalmen. Clement Marot had reeds eerder 49 Psalmen en de lofzang van Simeon berijmd. Dit Psalter was door Calvijn op 10 juni 1543 uitgegeven. Marot stierf echter kort daarop in september 1544. Pas in 1548 werd nog onverwacht een opvolger van Marot in de persoon van Beza gevonden.²⁶

Calvijn was in 1548 een keer bij Beza binnengelopen en trof hem niet thuis. Op zijn tafel zag hij een papier met Franse verzen liggen en hij las onder andere het volgende couplet:

*'Sois moy, ma garde & mon appui:
car en toy est toute mon esperance.
Sus donc aussi, o mon ame, di lui,
Seigneur, tu as sur moy toute puissance:
et toutesfois point n'y a d'oeuvre mienne,
dont iusqu'à toy quelque profit revienne.'*

²⁵ T. Maruyama, *The Ecclesiology of Theodore Beza. The Reform of the True Church*, Genève 1978,

²⁶ H. Hasper, o.c., 509-510.

*'Wees, Heer, voor mij mijn hoeder en mijn steun;
in U toch is al mijn verwachting gelegen.
Omhoog dus, o mijn ziel! Zeg Hem:
Heer, Gij hebt alle macht over mij.
En toch bestaat er van mij geen werk,
waaruit enige verdienste tegenover U voortkomt.'*

Dat was Psalm 16. Beza was blijkbaar op eigen initiatief eraan begonnen. Calvijn nam het papier mee en liet het aan de andere predikanten lezen, die er zonder uitzondering allen mee ingenomen waren. Men vroeg daarom aan Beza of hij het werk van Marot wilde voltooien.

In 1551 had Beza 34 Psalmen berijmd. Zij verschenen eerst afzonderlijk te Genève: *Trente quatre Pseaumes de David, nouvellement mis en rime franchise, au plus près de l' hebreu, par Theodore de Bèze, de Vezelay en Bourgogne.*

Een jaar later, in 1552, werden ze tezamen met de 49 van Marot, de lofzang van Simeon en de Tien Geboden als bundel met 83 Psalmen en enige gezangen uitgegeven. De berijming van de resterende Psalmen liet echter, vanwege de drukke werkzaamheden van Beza, nogal op zich wachten. In 1554 zijn 6 Psalmen door hem berijmd. In de uitgave van 1559 is er slechts één Psalm bijgekomen.

Er moesten dus nog 60 Psalmen berijmd worden, wat Beza in de jaren 1559, 1560 en 1561 heeft volbracht. Met dat grote werk is Beza in 1561 dus klaargekomen, vlak voordat hij aan het godsdienstgesprek in Poissy deelnam.

Na afloop van dat gesprek werd Beza door Catharina de Medici uitgenodigd om nog enige tijd aan het hof te blijven. Beza verkreeg toen van haar het privilege om Marots en zijn Psalmberijming in Frankrijk te laten drukken. Het was het verlangen van zijn hart dat zijn eigen volk de Psalmen als onderdeel van de Heilige Schrift zou zingen. En inderdaad kwam de officiële toestemming van koning Karel IX voor de uitgave van het Psalmboek.²⁷

Zo kon, met begunstiging van het Franse hof, Beza zijn Psalmen, met die van Marot, in 1562 onder het Franse volk brengen.

De titel van het Psalmboek luidt: *Les Psaumes mis en rime francoise, par Clément Marot et Théodore de Bèze.* Marot berijmde dus 49 en Beza de overige 101 Psalmen.²⁸

In de eerste uitgaven van het Franse Psalmboek bleek dat Beza, in navolging van Calvijn, Marot de hem toekomende eer gaf. Hij deed dat via een voorin opgenomen brief in dichtvorm, die hij reeds vóór 1562 had geschreven. Het was een gedicht van 160 regels onder het opschrift: *à l'Eglise de notre Seigneur*". Dat de protestanten een kleine minderheid vormen tegenover het Roomse bolwerk, blijkt direct uit de eerste woorden:

*'Tetit troupeau, qui en ta petitesse
vas surmontant du monde la hautesse:'*

*'Gij kleine kudde, die in haar kleinheid
's werelds hoogheid te boven gaat'.*

Een gedeelte uit deze brief in dichtvorm laten we hier volgen en wel de regels 93 tot en met 122.

'Welnu, opdat niemand zich kunne (kan) verontschuldigen
om God te loven, zong Marot met zijn muze

²⁷ O.c., I 510 en II 68. Zie ook Ian Mc Phee, o.c., XII. In het museum te Genève bevindt zich een brief van Karel IX, die Beza rehabiliteert. **Hij werd ten onrechte tot de dood veroordeeld:** 'Lettre de réhabilitation accordée par Charles IX le ter aout 1564 cassant Fance du Parlement de Paris du 31 mai 1550 par lequel Théodore de Bèze était condamné à mort et ses livres confisqués'.

²⁸ P. Pidoux (red.), *Le Psautier de Genève 1562-1865, Images commentées et essai de bibliographie*, Genève 1986. Zie ook *Le Psautier Francis, Les 150 psaumes de la Réforme, Fédération musique et chant de la Réforme* (Paris), Lyon 1995. Uitgaande van de oorspronkelijke teksten van Cl. Marot en Th. de Bèze heeft R. Chapal een nieuwe berijming gemaakt.

eertijds tot op een derde deel de zangen
 van den groten David, die het eerst in Hebreeuwse klanken
 zijn harp liet spreken,
 en toen de pen van Clement nam,
 opdat door het Franse volk
 God zou worden geprezen met hart en mond.
 Helaas, gij zijt gestorven zonder verder te zijn gekomen
 dan het derde deel van het begonnen werk
 en - wat erger is - zonder aan de wereld te hebben nagelaten
 een bekwaam dichter, die u navolgt.
 Zie daarom zweeg, toen de dood u wegnam,
 met u ook David,
 als het ware vrezende, dat de fijne geesten
 het door u ondernomen werk ter hand zouden nemen.
 Wie maakt u dan toch zo vermetel (zal iemand zeggen)
 om een zo zwaar werk te ondernemen?
 Luister, vriend, ik weet, Gode zij dank, best
 wat ik onderneem en ook wie ik ben.
 Ik weet heel goed, dat mijn resultaat
 ver achterstaat bij mijn bedoeling.
 Maar een eerlijke bedoeling is evenwel veel meer waard
 - zelfs wanneer de kracht tekortschiet -
 dan een grote kracht en een te slappe wil.
 Wanneer nu iemand, als hij mij leest, zich boos maakt,
 is hij er ver van af, dat hij mij zou mishagen:
 integendeel, ik zou gaarne zien,
 dat het hem - wie hij ook is - zó ergert,
 dat hem de lust bekruipt het beter te doen.'

Wanneer Beza het over 'fijne geesten' heeft, verstaat hij daaronder de erkende dichters van naam,
 die kennelijk in de wiek geschoten waren omdat de predikanten van Genève destijds Beza hadden
 gevraagd het werk van Marot te voltooien. Het ging Calvijn echter niet om een monument voor de
 kunst, maar om een geloofsmonument. Guérolt, de zwager van Servet, kon het echter niet laten in
 een punt dicht de spot met Beza te drijven:

*'Die van Marot, dat is de lier van Amfion
 of de liefelijke fluit van de god Pan;
 maar die van Beza, een slechte Fransman,
 bij uitstek ruw en bekrompen en onaangenaam:
 geef aan Marot den zwierigen laurier!
 Wat aan Beza? De oren van Midas.'*

Beza antwoordde hem eveneens met een epigram:

*'Afgunstige ezel, ik heb heel goed begrepen,
 dat ik aan Marot den prijs moet geven.
 Maar wat nu mijn oren aangaat:
 is het om die te veranderen wel nodig
 zó ver weg een Midas te zoeken?
 Weet je niet waar de jouwe zijn?'*

De dichter Revius heeft de zoeven genoemde brief in dichtvorm meesterlijk vertaald. Het opschrift geeft Revius weer met de woorden: '*aen de Gemeeynte onses Salichmakers Jesu Christi*'. De beginregels van Revius' vertaling laten we hier volgen:

*'Ghy cleyne schaer, wiens cleynicheyte veracht
te boven gaet des werelts groote macht,
ghy cleyne schaer, die hier zijt in onweerden,
en evenwel den pronck der gantscher eerden:
op u heb ick geslagen mijn gesicht,
u draeg'ick op dit mijn gering gedicht.
Ick seg' gering' int geen ghy daer sult leren.
van my gedaen: maer in syn eygen wesen
soo costelijck, dat onder 's hemels booch
geen dinck en is soo schoon, soo groot, soo hooch
't welck in syn prijs men weerdich can doen blijcken
sy 't minste van dees veersen te gelijkken.'*

Na bovenstaande dichtregels spreekt Beza in de volgende regels uit dat hij dit voltooide Psalmboek wil wijden aan de verachte Kerk en niet aan de vorsten, die in pracht en praal leven en die graag door vleiers omringd worden, maar die de oren sluiten voor wat het Boek der Psalmen hun te zeggen heeft. Het is echter wel bestemd voor de ware koningen, die de vervolgte gelovigen beschermen en tonen te verstaan wat David zingt bij zijn harp. De koningen moeten de taal van een koning, de herders de stem van een herder, de schaapjes van de kudde de schalmei van David horen. Beza gaat dan als volgt verder:

*'Sijt ghy bedroeft? hier vindy trouwens raet.
Verhongert? hier wert uwe ziel versaedt.
Van dorst versmacht? hier is een versche bronne.
In duisternis? hier is een clare sonne.
Cortom, men vint noch schae, noch ongeneucht,
of 't en verkeert alhier in winst en vreucht.'*

Vervolgens wijst Beza op de vreselijke vervolgingen. Zij die om de waarheid geboeid in ijzeren ketenen, zuchten in donkere kerkeren, gemarteld worden, sterven moeten, mogen niet zwijgen. Zij bezwijken niet onder het kruis:

*'Het lichaem sterft, de siele neemt haer gangen
na 't eeuwigh licht. Welaen, mijn vrienden, singt
dees clachten, en daermee ten hemel dringt.
Terwyl men spant en kneuset uwe leden
soo heffet op dees heylige gebeden.
Jae, als ghy staet omringet van de gloet,
met lof-gesanck de vlamme scheuren doet.
Op dat, wanneer u de tyrannen doden,
voor God, en voor sijn uytgelesen boden
uw stemme sy een vast getuygenis
der waarheyte die van u beleden is.'*

Het Psalmgezang bleek een machtig middel te zijn tot verbreiding van het Woord van God. Dit werd al spoedig door vriend en vijand erkend. Er waren zelfs streken in Frankrijk, waar Rooms-katholieken en hugenoten samen de Psalmen zongen. Het zingen van de Psalmen bleek een

samenbindende uitwerking te hebben.

Het maakte kennelijk zo'n indruk op de hele bevolking, dat er een verzoek van koninklijke zijde en van de geestelijkheid aan het concilie van Trente werd gedaan, om het zingen van de Psalmen in alle kerken van Frankrijk in te voeren. Dit verzoek werd ondertekend door de jeugdige koning Karel IX, door zijn moeder, Catharina de Medici, door de prinsen van den bloede, door de kanselier Michel de l'Hospital, door aartsbisschoppen en tal van anderen. Zover is het helaas niet gekomen.

De Psalmen werden in Frankrijk, Zwitserland, Duitsland en ook in Nederland veelvuldig gezongen. Petrus Datheen (1531-1588), calvinistisch predikant in Frankenthal in Duitsland, vertaalde niet alleen de Heidelbergse Catechismus voor de Nederlandse vluchtelingengemeente, maar ook de Psalmen van Marot en Beza. Zijn nogal kreupele Psalmberijming werd zeer geliefd. Zo zijn de Psalmen door de eeuwen heen gezongen.

Claude Goudimel en vooral ook Louis Bourgeois hebben veel betekend voor de melodieën van de Psalmen.²⁹

In hetzelfde jaar dat het Psalmboek werd uitgegeven, stierf Beza's vader. Hij overleed 9 juli 1562. Een halfjaar voor zijn overlijden had hij Beza nog in verband met zijn testament geschreven. Ook na de dood van zijn vader heeft Beza de band met zijn familie onderhouden.

7.4 Beza als opvolger van Calvijn

Reeds in 1562 was Beza voorzitter van het ministerie van predikanten, de 'Compagnie des pasteurs', geworden. Hij nam de plaats van Calvijn in, die vanwege zijn slechte gezondheid zich genooddaakt zag terug te treden. Beza zou van 1562 tot 1580 het voorzitterschap voor zijn rekening nemen. Dat hij het vertrouwen van zijn collega's genoten heeft, blijkt wel uit het feit dat hij jaarlijks werd herkozen.

Maar ook zijn andere arbeid zette Beza voort. In het jaar daarop, in 1563, verschijnt er weer een polemisch geschrift van Beza, waarin hij opnieuw Castellio op diverse punten weerlegt.

Intussen bleef Beza van harte meeleven met het wel en wee van de Franse Hugenoten. Velen verloren hun leven. De situatie in Frankrijk baarde hem daarom veel zorgen. Hij schroomde niet zelf incognito te paard naar Frankrijk te gaan om zich op de hoogte te stellen van de benarde situatie daar. Hij deinsde er zelfs niet voor terug om deel te nemen aan de godsdienstoorlog. Hij keerde echter onverrichter zake terug naar Genève, waar hij, gezien de verslechterende gezondheid van Calvijn, hard nodig bleek te zijn.

Op 2 april, Pasen 1564, droeg men Calvijn de kerk binnen. Voor de laatste keer nam hij in het midden van de gemeente deel aan het Heilig Avondmaal. Uit de handen van Beza ontving hij de tekenen van het lichaam en het bloed des Heeren. Moeizaam ademend, maar met innerlijke vreugde, zong hij de Psalmen mee, inzonderheid de lofzang van Simeon: *'Nu laat Gij, Heer, uw dienstknecht gaan in vrede'*.

In mei van dat jaar gaat Calvijn zienderogen achteruit en neemt hij afscheid van zijn collega's, die rondom zijn ziekbed staan. Calvijn zegt onder andere: 'U hebt veel gebreken van mij moeten verdragen. Zelfs is alles wat ik gedaan heb, niets waard geweest. De bozen zullen zich wel van dit woord meester maken. Maar ik zeg nog eens, dat alles wat ik gedaan heb, niets waard was en dat ik een ellendig schepsel was. Maar ik kan zeggen, dat ik het goede gewild heb, dat mijn ondeugden mij altijd mishaaagd hebben en dat de wortel van de vreze Gods in mijn hart was. En u kunt zeggen, dat de genegenheid goed geweest is en ik bid u mij het kwade te vergeven'.

Met betrekking tot Beza zegt hij dan: 'Wat ons eigenlijke werk betreft, u hebt monsieur Beza gekozen om mijn plaats in te nemen. Spant u in om zijn werk te verlichten, want dat is zo zwaar en geeft zoveel moeite, dat men naar menselijke berekening onder deze last moet bezwijken; zorgt er dus voor dat u hem helpt. Wat hem zelf betreft, weet ik, dat hij van goeden wille is en dat hij zal doen wat hij kan.

²⁹ H. Rasper, o.c., I, 574-575. W. Paap, Mens en melodie, Utrecht 1948, 37-59. E. Hofman, Liedekens vol gheestich confoort: een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse schriftuurlijke lyriek, Hilversum 1993, 21-67 en 119-150.

Aan het slot van zijn afscheidswoord doet Calvijn nog een verzoek: 'Ook verzoek ik u niets te veranderen, niets te vernieuwen. De mensen vragen dikwijls om nieuwigheden. Ik vraag dit niet voor mijzelf, uit eerezucht, om wat ik gedaan heb te laten blijven bestaan en om het in stand te houden zonder iets beters te willen. Maar omdat alle veranderingen gevaarlijk en soms schadelijk zijn.

Vrijdag 19 mei, als de predikanten hun wekelijkse vergadering hebben, die met een maaltijd besloten wordt, wordt Calvijn op een stoel binnengedragen om aan tafel nog een ogenblik mee aan te zitten.³⁰ In de avond van zaterdag 27 mei komt zijn levenseinde. Beza schrijft daarvan dat Calvijn meer slapend dan stervend is heengegaan. Op de tijd van zonsondergang werd hij in hemelse heerlijkheid opgenomen, nog geen vijfenvijftig jaar oud.

Letterlijk schrijft Beza later: 'Zie, hoe dat op dezelfde tijd, dat de zon onderging, het meeste licht dat er in deze wereld voor het onderwijs van de kerk Gods was, in de hemel werd getrokken'.

Beza schreef ter nagedachtenis van zijn geliefde voorganger een kort geschrift over het leven en het sterven van Calvijn: *Discours de la vie et trespas de M. Jean Calvin*.³¹

Als eerste reden, waarom Beza over het leven en sterven van Calvijn schreef, noemt hij de liefde die hij tot Calvijn als tot zijn vader had. Door hem, aldus Beza, heeft God hem geleerd en gedragen. God heeft hem mede door Calvijn geleerd zich te voegen onder de voorzienigheid Gods. Daarnaast heeft Beza deze kleine biografie van Calvijn geschreven om zijn vrienden te troosten. Ten derde om door dit geschrift de mond van de goddelozen en achterklappers te stoppen en ten slotte om de eenvoudige mensen te voorzien van antwoorden om te midden van de strijd staande te blijven.

Beza laat heel Calvijns leven, vanaf zijn geboorte te Noyon tot zijn sterven in Genève, de revue passeren. Wij vermelden alleen wat in het kader van deze studie van belang is. Beza haalt aan dat Calvijn geschreven heeft tegen de lasteringen van Albert Pigghe, Beza noemt hem een van de trouwste onderdanen van het pausdom, die ijverde voor de vrije wil van de mens. Tevens komt naar voren hoezeer Calvijn zich het sterven van Bucer heeft aangetrokken, die in 1551 in Engeland overleed.

Uitvoerig heeft Beza het over de Fransman Jérôme Bolsec, die zoveel verwarring stichtte door zijn aanhoudend verzet tegen de leer van de voorzienigheid en de eeuwige predestinatie of voorbeschikking Gods. Beza herinnert aan een gesprek, dat op 15 mei 1551 plaatsvond tussen Bolsec en de predikanten van Genève. Vanuit de Schrift werd hem aangetoond hoezeer hij zichzelf en anderen bedroog. Hij was echter zeer hardnekkig. Beza noemt dan 16 oktober 1551, de dag, waarop het conflict met Bolsec escaleerde. Tevens wordt gewezen op de uitvoerige beantwoording van Calvijn, die tal van Schriftplaatsen en verschillende keren Augustinus aanhaalde.

Beza verhaalt verder hoe Bolsec op 23 december 1551 na zijn gevangenschap werd verbannen. Helaas bracht hij ook elders beroering, want hij werd maar liefst driemaal uit het land van Bern verdreven. Hij was een onverdraaglijke man. Op het laatst heeft Bolsec echter, aldus nog steeds Beza, God de eer gegeven door zijn fouten te bekennen en zijn kwade geweten te ontlasten. Hij deed dat in Orléans in een volle synodevergadering van de Franse kerken in 1562. Men hoopte er toen iets goeds van, maar helaas raakte hij weer bezeten van zijn vroegere mening. Daarom is het zo dat waar Bolsec gaat, daar is hij een getuigenis van Gods toorn, die zich keert tegen degenen die de waarheid tegenstaan'.

Dan schrijft Beza nog over de belangrijke bespreking van het ministerie van predikanten over de predestinatie op 18 december 1551 in de St. Pieterskerk. Hij vermeldt dat de notulen van die speciale vergadering zorgvuldig werden bewaard en dat deze later in druk werden uitgegeven,

³⁰ W.F. Dankbaar, Calvijn, zijn weg en werk, Nijkerk 1957, 207, 'Op de tweede dag van april, Pasen, liet Calvijn zich op een stoeltje in de kerk brengen en ontving hij het Avondmaal des Heeren uit mijn hand. Hij zong, hoewel met een bevende stem, de lofzang mee. Er waren duidelijk tekenen van verheuging op het gezicht van de stervende'. Vgl. Th. de Bèze, Discours, 1564, 66.

³¹ Bibliographie, 104-126. In Nederland verscheen dit boekje resp. in 1601, 1614, 1650, 1739. De laatste uitgave verscheen in 1986: Het leven en sterven van Johannes Calvijn, Houten 1986, toegelicht door H. Florijn.

namelijk in 1552. Calvijn heeft daarin lang over deze heilige leer gesproken en wel zo dat het onmogelijk was dit te verbeteren.

Beza noemt daarna nog de Spanjaard Servet en zijn ketterijen. Door een volgens Beza rechtvaardig vonnis van God en van de mensen werd hij op 27 oktober verbrand.

Met waardering noemt Beza Calvijns werk van 1554 over de Drieëenheid, waarin de vervloekte dwalingen van Servet worden weerlegd en waarin Calvijn belijdenis doet van het éne goddelijke Wezen en de drie Personen, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Beza bevestigt dan nog eens dat de overheid de macht heeft de kettters te verbranden. Servet droeg volgens hem de tekenen van de verwerping.

Ook over Castellio laat Beza zich in deze korte biografie van Calvijn uit. Deze 'brabbelaar' poogde de heilige leer van de verborgen voorzienigheid Gods te lasteren. Ook heeft hij ten onrechte het Hooglied bekritiseerd. Castellio vertrok naar Bazel, waar hij zich, volgens Beza, rustig heeft gehouden, totdat de leer van de predestinatie aan de orde kwam. Beza zegt het zo: 'totdat de beroering van Jérôme Bolsec weer tot leven was gekomen'. Castellio bevestigt in feite de leer van Pelagius door te zeggen dat een ieder, naar eigen goeddunken, kan geloven.

Verder maakt Beza nog melding van Melchior Wolmar, de Academie van Genève, de dood van Melanchthon en legt hij het verband tussen Calvijns vele studie-uren, zijn weinige slaap-uren en zijn zwakke gezondheid. Hij neemt ook Calvijns sobere testament op.

Velen wilden Calvijn na zijn sterven nog zien, maar dat is niet gebeurd, schrijft Beza. Zijn lichaam werd in een laken genaaid en gekist. Op zondag werd hij, in aanwezigheid van zeer velen, op het algemene kerkhof begraven. Er werd aan het verzoek van Calvijn voldaan om geen steen op zijn graf te zetten. Studenten zochten dan ook, zo beschrijft Beza, enige tijd na Calvijns overlijden tevergeefs een praalgraf. Daarmee wordt dan, volgens hem, de laster ontzenuwd dat wij een afgod van hem zouden maken.

Aan het eind van zijn korte levensbeschrijving van Calvijn weerlegt Beza nog vuile laster ten aanzien van Calvijn. Hij was geen ketter, geen verkwister van geld, geen gierigaard en onkuise, wrede man. Beza sluit dan af door zichzelf en anderen te troosten met de gedachte dat 'Calvijns dood de kroon en het sieraad van heel zijn leven bracht en dat zijn geschriften voor het nageslacht bewaard zullen blijven tot het einde van de wereld, als wij God zullen zien, zoals Hij is, om eeuwig met Hem te leven en te regeren'. Beza eindigt met de wens: 'Zo zij het. Genève, de 19e van de oogstmaand 1564.' Ten slotte laat hij nog een register volgen van boeken en geschriften van M. Jean Calvin.

7.5 Beza's omvangrijke werkzaamheden

In de decennia na Calvijns heengaan was er ontzaglijk veel wat Beza's aandacht voortdurend opeiste¹¹⁷. Naast de Academie, met de telkens terugkerende disputen, was er het kerkelijke leven, de zondagse prediking en de doordeweekse samenkomsten, waarin de Schrift werd uitgelegd. Beza was verder voorzitter van het ministerie van predikanten, droeg samen met de anderen de last van de pastorale zorg in de gemeente, correspondeerde veelvuldig en volgde de ontwikkelingen in Frankrijk op de voet, terwijl hij ook aandacht had voor andere plaatsen in de wereld van zijn dagen. Toch zag hij, ondanks alle drukte, nog kans te publiceren.

In 1565 verscheen een polemisch werk, gericht tegen de avondmaalsopvatting van de Lutheraan Brenz en een *Traktaat over de Drieëenheid*, waarin hij zich geheel aansloot bij de oude kerk.³²

Beza gaf in 1566 een vertaling van de 'latere' Zwitserse Geloofsbelijdenis van 1562 uit: *Traduction de la confession helvétique postérieure*. Men kan daaruit de gevolgtrekking maken dat hij zich geheel erin kon vinden. Beza was zelf naar Zürich gegaan met als gevolg dat Zürich en Genève elkaar in deze belijdenis vonden.

³² Johannes Brenz (1499-1570) stond als theoloog aan Luthers kant in de avondmaalsstrijd. Hij was betrokken bij de Reformatie en leverde een belangrijke bijdrage aan de kerkorde van 1559. Bekend zijn van hem o.a. zijn catechismus van 1559 en zijn geschriften over het Avondmaal. Vgl. R.G.G., 1, 1400-1401.

Om een indruk van de inhoud te krijgen: artikel 3 gaat over *de Drieënige God* en artikel 10 over *Gods predestinatie en de verkiezing van de heiligen*, terwijl de verwerping in dit opschrift niet genoemd wordt. Artikel 11 gaat over *Jezus Christus, waarachtig God en mens*. Deze wordt *de enige Redder van de wereld* genoemd.

Bullinger was ongetwijfeld de voornaamste samensteller van deze belijdenis, waarin vooral de troost en de soevereiniteit van de verkiezing wordt beklemtoond. Bullinger was behoedzaam en vreesde al snel te dwalen. Zo werd de vraag *of God wilde dat Adam viel en hem tot de val dreef* door Bullinger gerekend tot de *curiosae quaestiones*. De verkiezing ziet Bullinger 'in Christus' en de reprobri, de verworpenen, worden in deze belijdenis slechts terloops aangeduid als degenen, die buiten Christus zijn. Over een besluit van verwerping wordt gezwegen. Wanneer de vraag wordt gesteld of er weinigen verkoren zijn, wordt dit korte antwoord gegeven: 'Strijdt om in te gaan'.

Voor de persoonlijke heilszekerheid is men aangewezen op Christus, want alle zoeken naar vastheid en zekerheid buiten Hem wordt afgewezen. Daarbij wordt alle nadruk gelegd op de troost van de verkiezing, die vrij en soeverein is.³³

Intussen zien diverse publicaties van Beza het licht. In 1566 verschijnt een klein geschrift over *de vrede onder de christenen*, waar Beza naar haakt. Ook geeft hij een poëtische parafrase van de 150 Psalmen uit. In 1567 verschijnt opnieuw een polemisch werk over het Avondmaal en in 1568 verschijnen nog een Griekse grammatica en zijn *Thesen tegen de Poolse Anti-trinitariërs*. In 1568-1569 volgt Beza's geschrift over de *Polygamie en de echtscheidingen*'.

Dit laatstgenoemde werk werd in Nederland vertaald door Henrico Heiningo, predikant te Tholen. Het werk werd in 1595 uitgegeven onder de titel: *Twee verhandelingen. D'eerste, van de Polygamie ofte houwelick met veel vrouwen. D'andere van Ondertrouw ende Echtscheydinghe. Getrocken uit den Lessen D. Theodori Bezae Vezelii, over den eersten brief totten Corinthen*. De tekst, die voorop het geschrift staat, is genomen uit Hebrreeën 13:4, 'het houwelick is by allen eerlick ende een onbevleekt bedde; Maer hoereerders ende overspeelders sal God oordelen'.

Na een vertaling van een bloemlezing uit het werk van Athanasius, waarin een dialoog over de Drieëenheid in het begin voorkomt, komt in 1570 het eerste deel van Beza's verzamelde theologische werken uit, de bekende *Tractationes theologicae*. In deze verzamelband werden zestien eerder verschenen werken van Beza opgenomen. In 1573 zou deel II met tien werken volgen, waarin ook nog twee werken van andere auteurs voorkomen. In 1582 verschijnt deel III, waarin dertien werken werden opgenomen.

In 1570 verscheen ook het eerste deel van Beza's bekend geworden *Ouaestionum & responsionum christianarum*. Een Nederlandse vertaling van dat werk kwam in 1613 uit in Delft: *Christelijke vragen en antwoorden*. Beza heeft dit beknopte boekje op aandrang van verschillende vrienden geschreven.

In dit boekje, dat aan een catechismus doet denken, worden de voornaamste stukken van de christelijke religie in het kort behandeld. De titel *Vraag en antwoord* heeft Beza aan de martelaar en christenfilosoof Iustinus ontleend. Hij schreef onder dezelfde titel een polemisch werkje. Als we hier heel beknopt iets van de inhoud weergeven, is dat, omdat een en ander van belang is in verband met het onderwerp van onze studie.

Beza heeft het eerst over het rechte kennen van God, Zijn wezen en Zijn wil, waarbij Gods gerechtigheid en barmhartigheid worden beklemtoond. Daarna gaat het over de menswording van Christus en over de Persoonlijke vereniging van de twee naturen, kortom over heel Christus' Middelaarswerk. Verder heeft hij het over het aanroepen van de heiligen, het laatste oordeel, de eeuwige dood en het eeuwige leven. Vervolgens handelt Beza over de ellende van de mens, waaruit

³³ Het troostmotief komt in literatuur over de verkiezing meer dan eens naar voren. Enkele voorbeelden: C. Trimp, Tot een levendige Troost zijns volks, Goes 1954; G.C. Berkouwer, Dogmatische studiën, De verkiezing Gods, Kampen 1955, 227; W. Dekker, Vaste grond, Werkboek bij de Dordtse Leerregels, 's-Gravenhage 1984, 5663; L. Vroegindewij, De troost der verkiezing, Pastorale behandeling van de Dordtse Leerregels, 1-111, 1991, o.a. dl. III 204v.

wij vanuit onszelf niet kunnen verlost worden, en over de vrije wil die altijd tot het boze geneigd is. Voorts spreekt hij over de rechte Helper uit de nood, de Heiland Jezus Christus, die alle gelovigen uit de ellende verlost. Beza heeft het dan over de troostvolle leer van de vereniging met Christus. Wij krijgen deel aan de hele Christus, want Hij is ons geworden tot wijsheid, gerechtigheid, heiliging en tot een volkomen verlossing. Daarna verdedigt Beza de leer van de rechtvaardiging van de mens voor God door het geloof in Christus en veroordeelt hij het pausdom, dat door de werken zalig wil worden. Hij besluit het boekje met de leer van de voorzienigheid en van de verkiezing Gods, die vanuit het Woord worden toegelicht. Beza tekent daarbij aan: 'Door verschillende mensen wordt die leer als hard en onrechtvaardig bestempeld. Die het echter met ernst en Godsvreze zullen lezen en overwegen, zullen inzien dat het niet anders in de Schrift zelf, voornamelijk in Romeinen 9, geleerd en voorgedragen wordt.'

In 1576 volgde nog een tweede deel over de leer van de sacramenten. In deze boekjes trachtte Beza korte antwoorden te formuleren op vragen die hem bereikten, want men vroeg hem ook van elders om raad. Hij werd vanuit Schotland, Engeland, Polen, Transsylvanië, maar vooral vanuit Frankrijk en Zwitserland geraadpleegd.

Men zou daaruit kunnen opmaken dat alle protestanten Beza's vrienden waren, maar dat is niet zo. Er waren er, die er een andere visie op nahielden. Eén van hen was Petrus Ramus. Beza's eerste redevoering in Poissy was het begin geworden van zijn overgang naar de Reformatie. Toch werd de verhouding tussen hen beiden negatief beïnvloed door een verschil in filosofisch inzicht.

Tegenover het onder protestanten en Rooms-katholieken aangehangen Aristotelisme, ontwikkelde Ramus een eigen systeem van pragmatische levensfilosofie, met als grondstellingen: de onsterfelijkheid van de ziel, de voorzienigheid Gods en de moraal van het goede leven.³⁴

Ramus probeerde via Bullinger in Zürich voor een plaats aan de Academie in Genève in aanmerking te komen. Als hij in deze poging kans had gezien een wig tussen Bullinger en Beza te drijven, zou hij het niet gelaten hebben. Dit laatste gelukte hem echter niet. Beza, die ervan hoorde, liet Bullinger weten dat Ramus zich beter rechtstreeks tot hem had kunnen wenden. Hij mocht van hem gerust in Genève komen wonen, maar er was geen vacature filosofie aan de Academie en als deze er zou komen, dan zou toch alleen de aristotelische filosofie in Genève worden voorgedragen. Ramus' dagen waren echter geteld, want hij is met vele anderen omgekomen in de vreselijke Bartholomeüsnacht.

Dit was de nacht van zaterdag 23 op zondag 24 augustus 1572. Tussen twee en drie uur luidde de klok. Toen begon het nauwkeurig voorbereide moordplan. Gaspar de Coligny was één van de eerste slachtoffers. Beza heeft later zijn grafschrift geschreven 136. Er werden naar schatting 25000 protestanten gedood. In Parijs was de filosoof Petrus Ramus onder hen, in Lyon de musicus Claude Goudimel en vele, vele anderen. Het wijst op een schrijnende tegenstelling, wanneer in Rome paus Gregorius XIII en het hele volk de massamoord in Frankrijk vierden met plechtigheden en vreugdebetoon.³⁵

Beza had reeds geruime tijd er een voorgevoel van dat een dergelijke slachting op handen was. Genève was niet voor niets voor de vele vluchtelingen de 'herberg van de Kerk Gods'. Door Beza werd op 3 september een vasten- en bededag belegd. Hij sprak toen over '*Dit is de overwinning, die de wereld overwint, namelijk ons geloof*' (I Joh. 5:4). Onder de vluchtelingen waren meer dan

³⁴ J.W. Bakhuizen van den Brink en W.F. Dankbaar, Handboek der Kerkgeschiedenis, 3, Den Haag 1967, 247. J.P. Donnelly, Calvinism and scholasticism in Vermigli's doctrine of man and grace, Leiden 1976, 187 en 193. Donnelly vermeldt dat Beza in Genève en Ursinus in Heidelberg het aristotelisme verkozen boven het ramisme. D.K. Mc Kim, Ramism in William Perkins, Pittsburgh 1980. McKim legt verband tussen het ramisme en de puriteinen. Hij gaat uitvoerig op Petrus Ramus en het naar hem genoemde ramisme in.

³⁵ Bibliographie, 157-158. Vgl. J. Chambon, Der französische Protestantismus, Sein Weg bis zur französischen Revolution, Zürich 1943. Idem vertaling P. v.d. Kraan, Geschiedenis ener martelaarskerk, Het Protestantisme in Frankrijk tot aan de Revolutie, Goes 1951. A.A. van Schelven e.a. (red.), Het Hugenootsche Kruis, Rotterdam 1941, waarin o.a. A.A. van Schelven en T.J. Servatius, 'Hugenoten en Calvinisten' en C. Veltenaar, 'Theodorus Beza'.

twintig predikanten. Er werd in Genève een collecte tot leniging van de grote nood gehouden. De vastendag werd ingesteld met de bedoeling deze elk jaar te houden.³⁶

Intussen bleef Beza publiceren. Telkens weer verschijnt een polemisch geschrift van Beza over het Avondmaal. Beza's theologische brieven kwamen in 1573 uit. Ze behandelen diverse onderwerpen, onder andere over de bisschoppen, God, de mens en de duivel.

Een opvallend werkje is Beza's: *De (jure) magistratuuum, Het recht der overheden*, van 1574. In 1611 kwam in Amsterdam een Nederlandse vertaling van dit geschrift uit. Nog in 1980 werd het opnieuw uitgegeven.³⁷ Beza's geschrift wilde onder andere steun bieden aan de Franse Hugenoten, die na de Bartholomeüsnacht in een weinig benijdenswaardige positie waren terechtgekomen. Evenals in de artikel 44 en 45 van hoofdstuk V van Beza's bekende *Confessio* van 1559 erkent Beza ook in dit werkje het recht van verzet tegen tirannen.³⁸

In hetzelfde jaar van zijn *De iure magistratuuum* geeft Beza ook nog opnieuw in verband met de avondmaalsleer een verhandeling over *de twee naturen van Christus* uit.

Het jaar daarop, 1575, sterft Bullinger in Zürich. Ondanks het feit dat Bullinger andere accenten in de predestinatieleer legt dan Beza, is de hechte band altijd gebleven. Dat bewijst wel de brief die Beza, enkele maanden voor zijn dood naar hem stuurde. Hij schreef daarin onder andere: 'Indien het ogenblik zal komen, waarin u van ons weggerukt wordt, wie troost mij dan? Wij zijn eraan gewend door u gesterkt te worden. De zaak is zo omvangrijk, dat wij eerder van Godswege eens zoveel bijstand behoeven, dan zonder leiding te zijn. Mij troost dat de Heere God nooit zal dulden dat deze broederlijke band, die ons en onze kerken verenigt, verbroken wordt. Ik deel in uw lijden, hoogerwaarde vader'. Beza leeft van harte met de broeders in Zürich mee. Hij voelt nu des te zwaarder de verantwoordelijkheid voor de kerk in geheel Europa op zijn schouders rusten.

Een jaar daarna, in 1575, komt Beza's *Kleine Catechismus*, *Petit Catéchisme*, uit.³⁹ In Nederland werd deze achter zijn *Bekentnisse des Christelijcken Gheloofs* met sommige thesen in 1612 uitgegeven. De inhoudsopgave van deze Nederlandse uitgave geeft een toelichting, die waard is vermeld te worden omdat daaruit de speciale interesse van de samensteller blijkt. Nadat gezegd is dat de *Kleine Catechismus* in het eerste deel van Beza's Theologische werken te vinden is, wordt aangegeven waar de thesen of proposities van de rechtvaardigmaking, predestinatie, particuliere applicatie der predestinatie in de uitverkorenen en de applicatie van de leer der verwerping gevonden worden.⁴⁰ Ook wordt erop gewezen dat de thesen of proposities van de krachtige verordineren en werking Gods samengevat zijn vanuit het antwoord van Beza aan Sebastiaan Castellio over de predestinatie en dat dit terug is te vinden in het eerste deel van Beza's Theologische werken.

De niet genoemde samensteller van deze Nederlandse uitgave legt duidelijk een voorkeur aan de dag voor de predestinatieaanse onderwerpen. Hij sluit af met de woorden: 'Fide datur vita', 'leven wordt door geloof gegeven'.

Wanneer Beza in zijn *Kleine Catechismus* over God spreekt, bedoelt hij daarmee de Drieënige God. Hij noemt de Drieënheid een verborgenheid. Op de vraag: 'Geloofst gij dan in de enige God, Vader, Zoon en Heilige Geest?' geeft hij als antwoord: 'Ja, en in dit geloof wil ik sterven'.

Na weer een geschrift in verband met de Lutherse avondmaalsleer te hebben uitgegeven en na ingegaan te zijn op de tweenaturenleer, antwoordt Beza Claude de Saintes opnieuw in 1577 in verband met het Avondmaal. Ook verschijnt in dat jaar een klein werk over de zedenwet: *Lex dei moralis*¹⁵³, Het werd door Willem Vinck Dirkszn., predikant te Kedichem in 1611 in een Nederlandse vertaling uitgegeven.

³⁶ In de St. Pierre in Genève staat op een bord geschreven: '1572 Institution du jeune des événements de la Saint-Barthélémy et de l'afflux des réfugiés françaist.

³⁷ Th. Beza, *Het recht der overheden (De iure magistratuuum)*, samengesteld door H. Meijer. Gouda 1980.

³⁸ O.c., 84-90. De art. 44 en 45 van hfst. V uit. Beza's *Confessio* worden door Meijer in een bijlage afgedrukt.

³⁹ Bibliographie, 167-170. Deze werd vaak aan Calvijns catechismus toegevoegd.

⁴⁰ Tr. Th., III (1582), aansluitend op Beza's verhandeling van de predestinatie en zijn lessen over Rom. 9.

Beza verzorgt in 1578 een editie van *het commentaar van de Galatenbrief* van Caspar Olevianus 154, schreef nog eens over de tweenaturenleer¹⁵⁵ en publiceerde in 1579 een zeer belangrijke verhandeling over de ware en zichtbare kenmerken van de katholieke kerk: *De veris et visibilibus ecclesiae catholicae notis*. In datzelfde jaar komt er nog een klein geschrift over de pest: *De Peste*. In 1580 volgen dan een antwoord over het Avondmaal aan een arts en Beza's *Icones*, portretten van mensen vermaard in geloof en leven.

Het jaar 1581 is belangrijk in de geschiedenis van de kerkelijke eenheid. De protestantse kerken van Frankrijk, Duitsland en Zwitserland vonden elkaar in *l' Harmonie confessionum fidei*. Beza beijverde zich herhaaldelijk om de eenheid van de kerken te bevorderen. In datzelfde jaar antwoordde Beza een Luthers theoloog in verband met het Avondmaal.

Wij zeiden reeds dat Beza door de jaren heen steeds voorzitter was geweest van het ministerie van predikanten. Hij nam die plaats zonder onderbreking van 1562 tot 1580 in. Vanaf 1580 wisselde men echter op Beza's voorstel van voorzitter, zoals volgens hem altijd de bedoeling was geweest, want het calvinisme kent geen hiërarchie.

7.6 Arminius ... Beza's leerling

De jaren door was Beza eveneens nauw bij de Academie betrokken. Onder de studenten was ook Arminius. Jacobus Arminius (1560-1609) ontpopte zich in Genève reeds als een tegenstander van Calvijns predestinatieleer. Ook had hij sympathie opgevat voor de opvattingen van Ramus en verdiepte hij zich in de ramistische filosofie. Als gevolg daarvan polemiseerde hij in 1582 tegen de in Genève gedoeerde filosofie van Aristoteles. Beza waarschuwde de jeugdige Hollander met de woorden: 'Houd je niet bezig met ijdele subtiliteiten. Komen er nieuwe zegswijzen of gedachten naar je toe, eigent ze niet toe, zonder je er gedurende langere tijd in verdiept te hebben, hoezeer ze je ook in eerste aanzet mogen boeien. Calvijns gaf me die raad en ik heb me daar altijd wel bij gevonden'.

Arminius verliet echter Genève, omdat hij er zich niet thuis voelde en ging naar Bazel. Op kosten van en door bemiddeling van de magistraat van Amsterdam kwam Arminius in 1584 echter weer terug naar Genève. Men verwachtte in Amsterdam veel van zijn talenten en hij werd dan ook bijzonder aan Beza's hoede aanbevolen. In de brief schreef de magistraat dat ze veel geld voor zijn talent over hadden, maar dan wel voor een wetenschap die niet opgeblazen maakt. Godsdienstvrede onder predikanten is hun een hoog goed. Wanneer Beza leiding wil geven aan het talent van Arminius, zal hij de republiek een ware dienst bewijzen.

Beza antwoordt dat hij zeer tevreden is over de zeden en de geleerdheid van Arminius. God heeft hem een helder oordeel en een grote intelligentie gegeven. 'Als de vroomheid, die hem bezielt, verder het richtsnoer van zijn hart blijft, zal hij zeker een licht der kerk worden'.

7.7 Beza blijft publiceren... Genève en Heidelberg

In 1582 komen Beza's *meditaties over acht Psalmen van de profeet David* uit: *Chrestiennes méditations*. In dat jaar verschijnt ook een werk over de predestinatieleer, die Beza bleef bezighouden, en over het gebruik ervan: *De praedestinationis doctrina et vero uso*. Dit werk werd vanuit Beza colleges over Romeinen 9 samengesteld. Een student van Beza, Raphael Egli,⁴¹ heeft zijn collegedictaat hiervoor afgestaan. Ook schreef Beza in 1582 *Thesen over de rechtvaardiging*.

In 1583 overleed Zacharias Ursinus. Beza schreef in dat jaar zijn grafschrift. Hij had een goede band met zowel Olevianus als Ursinus. Er bestond daardoor een goede kerkelijke verbondenheid tussen Genève en Heidelberg.⁴²

In 1584 verscheen een Franse grammatica voor de Academie. Kort daarna beantwoordde Beza

⁴¹ Raphael Egli (1559-1622): reformatorisch theoloog in Zürich en later doctor in de theologie, leraar en slot-prediker te Marbourg. Vgl. B.G.G., 311.

⁴² W. Hollweg, *Neue Untersuchungen Ziff Geschichte und Lehre des Heidelberger Katechismus*, Neukirchen 1961, 87-89. Beza is in de jaren 1557-1559 viermaal in Heidelberg geweest.

Hoffmann met betrekking tot het Avondmaal.⁴³ Beza gaf ook het Hooglied, het lied der liederen, in versvorm uit: *Traduction des cantique des cantiques en vers latin*.

7.8 Het godsdienstgesprek in Mömpelgard

Het jaar 1585 is bekend geworden vanwege het godsdienstgesprek in Wimpelgard. Beza ging naar Duitsland en sprak in Mömpelgard onder andere over het Avondmaal, de Persoon en het werk van Christus, de Doop en de inrichting van de bedehuizen. De Lutheraan Andreae verplichtte Beza ten slotte ertoe ook zijn gevoelens aangaande de leer van de predestinatie uit te spreken. Beza zelf zocht dit niet, want hij vreesde de door hem nagestreefde eenheid te verbreken. Noodgedwongen stemde hij uiteindelijk toe.

Na zijn rede van anderhalf uur dreef Andreae Beza in het nauw met betrekking tot zijn particularisme. De tekst waar een en ander zich op toespitste was Johannes 3:16. Andreae vroeg wat Beza onder wereld' verstond. Beza antwoordde: 'de verkorenen'. Andreae haalde vanuit hetzelfde hoofdstuk aan dat het Licht der wereld verschenen was en dat de wereld de duisternis liever had gehad dan het licht. De wereld omvat, zijns inziens, dus ook goddelozen.

Andreae is het met Beza eens dat God een zeker aantal mensen in Christus heeft uitverkoren, maar hij wijst het absolute decreet en de parallellie tussen verkiezing en verwerping af. De mens, die volgens Andreae over het decreet spreekt, doet of hij erbij geweest is. De Schrift spreekt daar volgens hem geheel niet over. Daarin gaat het wel over de eeuwige verkiezing, maar niet over een eeuwig besluit dat naar beide kanten absoluut vaststaat en dat alleen nog maar hoeft te worden uitgevoerd. Andreae maakte Beza ook het verwijt dat hij van de universele beloften particuliere beloften maakt. Het ongeloof is volgens hem de grond van het verloren gaan. Hij benadrukt de troost van de verkiezing, want deze garandeert de waarachtigheid van de belofte.⁴⁴ Andreae wilde duidelijk de rechtvaardiging centraal stellen, zij het met behoud van de verkiezing als het vaste fundament. Hij meende dat bij Beza de verkiezing heerste over de rechtvaardiging. Beza liet zich meer door de Godsleer bepalen en Andreae door de belofte Gods.

In 1586 verdedigt Beza dan nog zijn vertaling van het Hooglied in verzen, antwoordt Jean Hay en gaat in op de belijdenis van de dienaren, hun roeping, de Schrift, de tradities en de Kerk. Van datzelfde jaar zijn de *Theses theologicas in Schola Genevensis*. De proposities en de disputen behouden nog steeds Beza's interesse.

7.9 Beza's werk en prediking eind zestiende eeuw

Naast de vele facetten van Beza's werk moeten we vooral ook aan zijn preken denken, want hij heeft vele malen in zijn leven in de St. Pierre gepreekt. Gelukkig is er een aantal van zijn preken bewaard gebleven. In de laatste fase van zijn leven zijn namelijk diverse prekenbundels uitgegeven. In 1586 verschijnen zijn preken over de eerste drie hoofdstukken van het Hooglied.⁴⁵ Al eerder hoorden we dat hij het dichtelijke boek Hooglied in versvorm had uitgegeven. Hier blijkt dat hij er ook uit gepreekt heeft. In Nederland verscheen in 1600 een Nederlandse vertaling van de hand van Vincentius Meusevoet. Als ondertitel wordt vermeld: 'Waarin verhandeld worden de voornaamste verschillen in deze tijd aangaande de ware Christus en de ware Kerk'. Juist het woordje 'ware' speelt in deze tijd een grote rol in tegenstelling tot de valse kerk.

In de jaren dat een aantal van zijn preken werd uitgegeven, verschenen ook nog andere werken. Daarnaast gebeurde nog een en ander wat het vermelden waard is. In 1587 verschenen de Acta van Mömpelgard: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis*. Beza brengt in zijn Acta een aantal correcties

⁴³ O.c., 190; Daniël Hoffmann (1538-1611) kwam op voor de Lutherse avondmaalsleer en verzette zich tegen Beza. Ook zette hij zich af tegen de filosofie, die zijns inziens geen 'Erkenntnisquelle für Glaubenswahrheiten' mag zijn. Vgl. R.G.G., 413.

⁴⁴ C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth, Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme*, 2e druk 's-Gravenhage 1987, 64-65.

⁴⁵ O.c., 193-196. Zie vooral M. Verduin, *Canticum Canticorum. Het Lied der liederen: Een onderzoek naar de betekenis, de functie en de invloed van de bronnen van de Kanttekeningen bij het Hooglied in de Statenbijbel van 1637*, Utrecht 1992, 351-381. 181 O.c., 197-199.

aan in het verslag van Andreae, dat eerder werd uitgegeven en waarvan hij de nodige hinder had ondervonden. Beza's standpunten komen hierin naar voren.

Het jaar daarop, in april 1588, reisde Beza op verzoek van het stadsbestuur van Bern met enkele anderen daarheen. De verschillen tussen Musculus en zijn Bernse collega Huberus waren hoog opgelopen. Musculus had tijdens een godsdienstgesprek in 1586 Beza's kant gekozen en verdedigde tot ergernis van Huberus de stelling dat Christus Jezus niet voor de zonden van alle mensen gestorven is. Hij onderbouwde zijn stelling met de bekende onderscheiding van Lombardus uit de twaalfde eeuw, die inhield dat Christus' dood wel genoegzaam is voor allen, maar alleen haar uitwerking heeft in de uitverkorenen: *sufficienter pro omnibus, efficaciter pro electis*. Huberus werd dan ook in het ongelijk gesteld. De leer van de begrensde verzoening bracht op dat ogenblik Genève en Bern weer dichter naar elkaar.⁴⁶

Onvermoeibaar werkte Beza intussen verder. De Franse kerk en zijn geloofsgenoten, de hugenoten, bleven op zijn hart gebonden. Ook bleef hij contacten met zijn familie in Frankrijk onderhouden. Beza adopteerde zelfs de kinderen van zijn broer, die aan de pest overleden was. In 1588 stierf zijn vrouw Claude Desnoz, waarmee hij gedurende veertig jaar getrouwd was geweest. Bij het ouder worden kreeg Beza lichamelijke klachten. Hij was enigermate reumatisch en zijn hand beefde, waardoor hij met moeite zijn pen kon vasthouden. Hij liet dan ook een ander nogal eens voor hem schrijven.

In deze tijd waren er financiële zorgen aan de Academie. Het gevolg was dat verschillende collega's vervroegd moesten uittreden, waardoor de werkdruk toenam. Vrienden van Beza raadden hem een tweede huwelijk aan, opdat een vrouw hem bij het ouder worden tot steun zou kunnen zijn.¹⁸⁴ Beza besloot om te hertrouwen met een weduwe uit Genua, Catharina del Piano. Zij trouwde met de vijftenzestigjarige Beza.

De dichtelijke boeken bleven zijn aandacht trekken, want na het genoemde Hooglied preekte Beza ook uit Prediker. Een uitgave volgde in 1588: *Ecclesiastes*. Beza blijft ook dichter, want in 1589 maakte hij een vers op koningin Elisabeth van Engeland.

In datzelfde jaar gaf hij *een commentaar op Job* uit en ook een kort geschrift in verband niet de oorlogen en de vorsten: *Exposito verissima*.

In 1590 verschijnt ook in het Nederlands: *Een godvruchtige en gematigde verhandeling over de ware excommunicatie en het christelijk ouderlingschap*. De achtergrond van het ontstaan van dit geschrift is een tuchtkwestie, een geschil over de kerkenraad en de excommunicatie. Beza's geschrift is een reactie op honderd stellingen van Erastus, die zich niet kon vinden in Olevianus' opstelling.⁴⁷ Vandaar de toevoeging op het titelblad: 'voorheen om de vrede te bevorderen gesteld tegenover de honderd stellingen door de zeer vermaarde Thomas Erastus Med. Dr. en nu voor het eerst, door de nood gedrongen, uitgegeven'.

Erastus, die hoogleraar in Heidelberg was, kende de tucht over de zeden in eerste instantie aan de overheid toe. Het kerkelijke standpunt van Olevianus stond daar lijnrecht tegenover.

Het gerezen conflict in Heidelberg speelde zich af rond de jaren zestig in de zestiende eeuw. Calvinisten drongen bij de kerkenraden erop aan dat de gereformeerde leer, die officieel in de Palts was aangenomen, ook zou doorwerken in het leven van de onderdanen. Erastus probeerde daar tegenover zijn eigen opvattingen over tucht en excommunicatie in 100 stellingen weer te geven. Deze stellingen werden ook in Genève bekend en Beza voelde zich geroepen deze te weerleggen. Enerzijds was daar Erastus, die opzicht en tucht verwierp en anderzijds was daar Olevianus, die al te overhaast opzicht en tucht wilde invoeren. Het komt erop neer dat Beza min of meer een bemiddelende tussenpositie innam. Noch de 100 stellingen van Erastus, noch Beza's weerlegging

⁴⁶ C. Harinck, *De uitgestrektheid van de verzoening. Van de Apostolische vaders tot Dordt 1618-1619*, Utrecht 1989, 46, 70-77.

⁴⁷ Thomas Erastus (Lüder), 1523(1520?)-1583, ondersteunde in nauwe verbondenheid met Bullinger (Zürich) de invoering van de Heidelbergse Catechismus. Hij verzette zich echter tegen de kerkelijke tucht naar het voorbeeld van Genève. Vgl. R.G.G., II, 537.

werden officieel gepubliceerd. Pas in 1589 werd het werk van Erastus, dat toen 75 stellingen met enkele toevoegingen bevatte, postuum uitgegeven. Beza gaf daarna in 1590 ook zijn werk ongewijzigd uit.

Bij Erastus lag het zwaartepunt van zijn argumentatie in het Oude Testament en bij Beza in het Nieuwe Testament. Beza verwees vooral naar Mattheüs 18 en 1 Korinthe 5. Hij zag de verklaring van excommunicatie, die de kerkenraad aflegt, als een bevestiging van de excommunicatie die reeds door God is uitgevoerd. Erastus daarentegen vond dat veel te ver gaan, want voor hem had de excommunicatie geen gevolgen voor de verhouding tussen de geëxcommuniceerde en God. Beza zag de rechtmatige excommunicatie overigens wel als een laatste geneesmiddel van de goede Herder om Zijn dwalende schapen terug te brengen.⁴⁸

In de voorrede van dit geschrift noemt Beza de namen van Olevianus en de broeders in Zürich, onder wie Bullinger. Hij merkt op dat met de Zürichers over de excommunicatie nooit onenigheid is geweest. Hij realiseert zich heel goed dat zij niet van plan waren zich aan het strenge beleid van de Geneefse kerk te conformeren. Hij zoekt echter de vrede. Hij brengt verder de verhouding tussen de overheid en de kerkenraad ter sprake. Ook gaat het nog over de tucht in verband met onder andere de sacramenten. Beza gaf het geschrift op eenenzeventigjarige leeftijd uit. Het was op dat moment een kritieke situatie in Genève, omdat de stad belegerd was. In zijn voorwoord is dat duidelijk te merken.

Na zijn pleidooi om samen als overheid en kerken vooral de eenheid en de vrede te zoeken, sluit hij zijn voorwoord af met de volgende woorden: 'Gij echter onze enige Heere en Zaligmaker, Jezus Christus, van hetzelfde wezen met de Vader en even eeuwig en het Hoofd van de leden, die met U naar de gave van de Vader, en door de band van de Heilige Geest op het allernauwst verbonden zijn - zo gedachtig aan Uw beloften, als Gij onze zonden vergeven hebt - bedwing het woeden van Satan en van zijn dienaren, versterk de zwakken, ondersteun de wankelenden, richt de gevallen op, bewaar al de Uwen, in die allerhevigste stormen, die van binnen en van buiten woeden, door Uw onoverwinnelijke goedheid zowel als macht vast bevestigd, zolang totdat wij op die laatste dag de erfenis, ons door Uw bloed verkregen, in werkelijkheid met U in eeuwigheid ontvangen. Amen.

Te Genève tegen alle recht en billijkheid door de Hertog van Savoye belegerd. De eerste maart in het jaar van de laatste tijd 1590.⁴⁹

In 1590 schrijft Beza ook zijn theologische thesen over de predestinatie, waarin zowel verkiezing als verwerping parallel naar voren komen. De klassieken blijven intussen Beza boeien, getuige zijn dichterlijke bijdrage van 1591: *Cato censorius christianus*. Beza's verdediging van de rechtvaardiging is van 1592. Tevens geeft Beza in die tijd een verhandeling uit over *de dienaren van het Evangelie*, waarin hij zich tegen de hiërarchie keert.

Bijzonder belangrijk zijn de publicaties van Beza's preken over *het lijden van Christus en over Zijn opstanding uit de dood*. In het spoor van zijn voorganger Calvijn heeft ook Beza een voorliefde voor vervolgstof. De preken over de lijdensgeschiedenis komen in 1592 uit. Kort daarna, in 1593, volgen die over de opstanding van Christus.

Dat de kwesties rond het Avondmaal hem levenslang hebben beziggehouden, blijkt uit zijn nagenoeg laatste publicatie van 1593: *De controversiis in coena*. De laatste jaren van zijn leven zijn dan ingegaan.

7.10 Beza's levenseinde

Op 18 oktober 1595 heeft Beza zijn testament opgemaakt. Hij is dan zevenenzeventig jaar oud. In zijn testament gedenkt hij zijn familieleden, al heeft hij geen vermogen na te laten. In deze tijd

⁴⁸ Vgl. W.H. de Gelder, 'Over het recht van de kerkelijke excommunicatie', Kampen 1988 (doctoraalscriptie Theologische Universiteit Kampen), in *Reformatica*. Aug. 1990, 6, 7.

⁴⁹ Th. Beza, *Tractatus pius et moderatus de vera Excommunicatione, & christiano Presbyterio*, Genève 1590. Th. Beza, *Het christelijke ouderlingschap, Een godvruchtige en gematigde verhandeling over de ware excommunicatie en het christelijke ouderlingschap*, Goudriaan 1975, 26, vert. D. van Dijk.

hebben jezuiten rondverteld dat hij, oud geworden, is teruggekeerd naar de Rooms-katholieke kerk. In een brief van 1597 aan een vriend in Zürich ontzenuwt en logenstraft Beza deze leugens. In 1598 verschijnt een Nederlandse vertaling van deze brief, die in Utrecht werd gedrukt. Op het titelblad staat Psalm 5:7, 8.

Op aandringen van edellieden uit Bohemen, Duitsland en Polen besloot Beza op zijn hoge leeftijd alsnog inleidingen over de Romeinenbrief te houden. Daar begon hij destijds in Lausanne mee en in Genève is hij ermee geëindigd, want na de tweede inleiding moest hij ermee stoppen. Dat was begin 1599. Dat hij steeds is blijven corresponderen, blijkt onder andere uit een brief aan een edelman van 1598: *Response á la lettre d' un gentilhomme savoisien*.

In 1600 hield Beza, eenentachtig jaar oud, zijn laatste preek. De tekst was uit het Onze Vader: *'Uw wil geschiede, gelijk in de hemel alzo ook op de aarde'*. Het was de enige preek, die een reformator van de zestiende eeuw in de zeventiende eeuw hield.

Beza is al die tijd verbonden gebleven met zijn geboorteland Frankrijk. Hij ontmoet nog een aantal edelen, onder wie zelfs koning Hendrik IV, die in verband met de belegering door de hertog van Savoye in Genève was. Deze bezocht Beza, die in hem een weldoener van Frankrijk zag, omdat hij meende dat deze de Hugenoten welgezind was. Hij zag in hem, mede vanwege het Edict van Nantes van 13 april 1598, de redder en bevrijder van Frankrijk²⁰⁵. Helaas werd het Edict van Nantes in 1685 herroepen. Velen zouden in Frankrijk nog omwille van het geloof worden afgeslacht.⁵⁰

De grijsaard Beza bewoonde nog steeds zijn huis in wat nu de 'Rue de JeanCalvin' heet. Zo leefde Beza nog verder tot in 1605 en hij bleef meeleven met het wel en wee van de Kerk van Genève, in verbondenheid met vele anderen.

Aan het einde van de zomer van 1605 ging Beza zienderogen achteruit. Op 2 oktober kwamen de predikanten samen rondom zijn ziekbed. Zij baden voor en met elkaar. Zondagavond, 12 oktober, gingen de professoren Fayus en Perrot naar hem toe. Beza verheugde zich over hun komst en getuigde van de uitnemende rijkdom van Gods genade in Christus. Perrot haalde Psalm 130 aan: 'Zo gij de ongerechtigheden gadeslaat, Heere, wie zal bestaan?'. Fayus sprak daarbij aansluitend: 'daar wij nu gerechtvaardigd zijn door het geloof, zo hebben wij vrede met God door onze Heere Jezus Christus'. Hij sprak over de vrede Gods, over het geloof en de genade, waardoor God de verkorenen in Christus roept, verlicht, rechtvaardigt, heiligt en ten slotte verheerlijkt.

Beza hield zijn handen gevouwen en was zichtbaar verheugd en gaf hun onder dankzegging de hand.

De volgende dag voelde hij zich aanmerkelijk beter. Hij liet zich aankleden, hield zijn stille tijd en ging eten. Daarna ging hij echter op bed zitten en werd onwel. Perrot werd er zeer snel bij gehaald en zijn gebed geleidde Beza's scheidende ziel in de eeuwige vrede^{2e8}. Zo stierf Beza op 13 oktober 1605.⁵¹

Op 14 oktober kwamen de predikanten en de heren van de stadsraad samen om Beza te herdenken. Er was grote droefheid, maar tevens grote dankbaarheid voor wat Beza had mogen betekenen. Een helder licht mocht hij zijn in het huis des Heeren, zo zeiden ze, en een sterke beschuttende wal van zekerheid van de stad Genève. Van de zijde van vreemde vorsten was, vooral mede door Beza's diplomatie en bemiddeling, hulp en steun gekomen. De wens werd geuit om de geest van vrede en verzoening, waarin Beza was voorgegaan, ten gunste van Kerk en staat te bestendigen.

Beza zou niet op de algemene begraafplaats begraven worden, want de Savoyers dreigden zijn lichaam naar Rome te vervoeren. Naar de verordening van de magistraat zou hij in de St. Pieterskerk in het centrum van de stad worden bijgezet. Zoals men gewoon was, werd de uitnodiging voor de begrafenis op verschillende plaatsen aangeplakt.

⁵⁰ W.J. Ouweneel, *De kleine kudde*, Amsterdam 1989. De titel doet ons denken aan Beza's 'un petit troupeau', onaanzienlijk tegenover het grote bolwerk van Rome. Ouweneel beschrijft de periode van 24 december 1682 tot 28 maart 1696.

⁵¹ Oude kalendertijd: 23 oktober. Zie H. Aubert, o.c., 548.

Daarop stond te lezen: 'Wat de haven is voor de zeelieden, is het vertrek naar het andere leven voor hen, wier dood kostelijk is in de ogen des Heeren. Daar op de dag van gisteren dit grote licht der kerk, de eerwaarde heer D. Theodorus Beza hoogbejaard uit dit tijdelijke en zorgvolle leven zacht is weggenomen naar het andere leven, waarin eeuwige ongestoorde zaligheid genoten wordt, en de begrafenis heden zal plaats hebben; zo worden in de naam van de leraars en professoren uitgenodigd de aanzienlijke heren graven, baronnen, edelen, alle studenten in de letteren, die aan deze Academie verblijven, om heden om twaalf uur deze laatste eer te bewijzen, verschuldigd aan een zo groot man, die zo vroom is afgestorven, dat zij zijn begrafenis volgen. Evenals van allen, die in Christus ontslapen zijn, wordt zijn lichaam in verderfelijkeid gezaaid, en zal het in onverderfelijkeid opgewekt worden; zodat noch dood noch leven ons scheiden kunnen van de liefde, waarmee God de Zijnen omringt in onze Heere Jezus Christus, die de Zijnen van de dood tot het leven heeft overgebracht. Hij overleed 13 oktober 1605'.⁵²

Twee jaar later, in 1607, werden Beza's huisgebeden uitgegeven. De Engelse vertaling vermeldt voorop: *For the consolation and perfection of a christian life*, voor de troost en volkomenheid van het christenleven.

Beza's leven en werken stonden in het teken van de christelijke leer en het christelijke leven. Het is zijn levenswerk geweest om de arbeid van zijn grote voorganger en leermeester Calvijn voort te zetten en te consolideren. De leer der Hervorming diende immers te worden bewaard en moest overgedragen worden aan het volgende geslacht. Daarvoor heeft Theodorus Beza zich met hart en ziel ingezet. Zijn vele reizen en talrijke geschriften getuigen daarvan.⁵³

Het ging Beza uiteindelijk altijd weer om de ware leer en om het ware leven. Ten diepste ging het hem om de glorie van God.

⁵² C. van Proosdij, o.c., 317-318.

⁵³ C. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, Wageningen 1961, 61.